

र वेदोक्त धर्म वृद्धि प्रयत्नपूर्वक गरेर सबै संसारको उन्नति गर्नु संन्यासीलाई उचित हुन्छ ॥

प्रश्न—संन्यासी बाहेकका अरू साधु, वैरागी, गुसाई, खाखी आदि पनि संन्यासाश्रममै गनिन् छन् वा गनिदैनन् ?

उत्तर—गनि दैनन् । किनभने तिनमा संन्यासको एउटा पनि लक्षण देखिंदैन । ती वेदविरुद्ध मार्गमा चलेर वेदभन्दा बढी आफ्ना सम्प्रदायका गुरुका कुरा मान्दछन्, आफ्नै मत फसाउँछन् । सुधार गर्नु त टाढै जाओस्, त्यसको सट्टामा संसारलाई झुक्याएर अधोगति गराउँछन् र आफ्नो स्वार्थ सिद्ध गर्दछन् । यसकारण यिनलाई संन्यासाश्रममा गत्र सकिंदैन, तर यी पक्कै स्वार्थाश्रमी हुन् भन्ने कुरामा केही शंकै छैन ।

स्वयं धर्ममा चलेर सबै संसारलाई धर्ममा चलाउने, आफू र सबै संसारलाई यसलोक अर्थात् वर्तमान जन्ममा तथा परलोक अर्थात् अर्को जन्ममा स्वर्ग अर्थात् सुख भोग गर्ने-गराउने धर्मात्माजन नै संन्यासी र महात्मा हुन् ।

यो संक्षेपमा संन्यासाश्रम शिक्षा लेखियो । अब यसपछि राज-प्रजाधर्म विषय लिखिने छ ।

इति श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे
सुभाषाविभूषिते वानप्रस्थसंन्यासाश्रमविषये
पञ्चमः समुल्लासः सम्पूर्णः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठ-समुल्लासः

अथ राजधर्मान् व्याख्यास्यामः

राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।

संभवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १ ॥

ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।

सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २ ॥

—मनुस्मृति ७।१-२

मनु महाराज ऋषिहरूसँग भन्नुहुन्छ-चारै वर्ण र चारै आश्रमका व्यवहारकथन गरिन्छ राजधर्म व्याख्या अर्थात् राजा कस्तो हुनुपर्दछ भन्ने कुरा व्याख्या गरिन्छ । राजा जस्तो हुन सम्भव छ तथा जसरी राजालाई परमविद्वान् प्राप्त हुन्छ त्यो सबै कुरा भनिन्छ ॥ १ ॥ जसरी परमविद्वान् बोधोद्घरण हुन्छ त्यस्तै विद्वान् सुशिक्षित भएर क्षत्रियले राज्यको रक्षान्यायपूर्वक यथावत् गर्नु उचितहुन्छ ॥ २ ॥ त्यसको प्रकार यो हो—

त्रीणि राजाना विदथे पुरुणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ॥

—ऋ० मं० ३।सू० ३८।मं० ६ ॥

ईश्वर उपदेश गर्दछ—(राजाना) राजा र प्रजाका पुरुषले मिलेर (विदथे) सुखप्राप्ति र विज्ञानवृद्धिकारक राजा प्रजाको सम्बन्धरूप व्यवहारमा (त्रीणि सदांसि) तीन सभा अर्थात् विद्यार्थसभा, धर्मार्थसभा र राजार्थसभा गठन गरेर (पुरुणि) धेरै प्रकारका (विश्वानि) समग्र प्रजासम्बन्धी मनुष्य आदि प्राणिहरूलाई (परिभूषथः) सबै तर्फबाट विद्या, स्वातन्त्र्य, धर्म, सुशिक्षा र धनादिबाट अलंकृत गर्नुपर्दछ ।

तं सभा च समितश्च सेना च ॥ १ ॥

—अथर्व० कां० १५।अनु० २।व० ९।मं० २ ॥

सभ्यः सभां मे पाहि ये च सभ्याः सभासदः ॥ २ ॥

—अथर्व० कां० १९।अनु० ७।व० ५५।मं० ६ ॥

(तम्) त्यस राजधर्मलाई (सभा च) तिनै सभा (समितिश्च) हे सभाका योग्य मुख्य सभासद् ! तिमि (मे) मेरो (सभाम्) सभाको धर्मयुक्त व्यवस्थालाई (पाहि) पालन गर र (ये च) जुन (सभ्याः) सभाका योग्य सभासद् छन ती पनि सभाका व्यवस्था पालन

गर्नेगरून् ॥ २ ॥

यसको अभिप्राय एउटैलाई स्वतन्त्र राज्यको अधिकार दिनुहुन्न र राजा सभापति, त्यसको अधीन सभा, सभाको अधीन राजा, राजा र सभा प्रजाको अधीन अनि प्रजा राजसभाको अधीन हुनुपर्दछ। यस्तो नगरेमा—

राष्ट्रमेव विश्याहन्ति तस्माद्राष्ट्री विशं घातुकः । विशमेव राष्ट्रायाद्यां करोति तस्माद्राष्ट्री विशमन्ति न पुष्टं पशुं मन्यते इति ॥ १ ॥

—शतपथ का० १३। अनु० २। ब्रा० ३

राज्यमा प्रजाभन्दा स्वतन्त्र स्वाधीन राजवर्ग भएमा अर्थात् राजा प्रजाको अधीन नभएमा (**राष्ट्रमेव विश्याहन्ति**) राज्यमा प्रवेश गरेर प्रजाको नाश गर्दछन्। एकलै राजा स्वाधीन वा उन्मत्त भएर (**राष्ट्री विशं घातुकः**) प्रजाको नाशक हुन्छ अर्थात् (**विशमेव राष्ट्रायाद्यां करोति**) त्यो राजा प्रजाको रक्षक न भएर भक्षक हुन्छ अर्थात् अत्यन्त पीडित गर्दछ। यसकारण राज्यमा कुनै एकलाई स्वाधीन गर्नुहुन्न। (**न पुष्टं पशुं मन्यते**) जसरी सिंह वा मांसाहारी हृष्ट पुष्ट पशुलाई मारेर खान्छन् त्यस्तै (**राष्ट्री विशमन्ति**) निरंकुश राजाले प्रजा लाई नाश गर्दछ अर्थात् कसैलाई आफूभन्दा अधिक हुनदिंदैन। श्री अर्थात् धनसम्पत्ति भएकालाई लूटपीट गरेर अन्याय पूर्वक दण्ड अर्थात् शक्ति बलमा आफ्नो स्वार्थ पूर्ण गर्नेछ ॥ १ ॥ यसैले—

इन्द्रो जयाति न परा जयाता अधिराजो राजसु राजयातै ।

चर्कृत्य ईड्यो वन्द्यश्चोपसद्यो नमस्योऽभवेह ।

—अथर्व० का० ६। अनु० १०। व० १८। मं० १ ॥

हे मानिसहरू! (**इह**) मानिसका समुदायमा (**इन्द्रः**) परम ऐश्वर्यकर्ता। शत्रुलाई (**जयाति**) जित्न सक्ने (**न पराजयातै**) शत्रुबाट पराजित नहुने (**राजसु**) राजाहरूमा (**अधिराजः**) सर्वोपरि विराजमान (**राजयातै**) प्रकाशमान (**चर्कृत्यः**) सभापति हुन अत्यन्त योग्य (**ईड्यः**) प्रशंसनीय गुण, कर्म, स्वभाव भएको (**वन्द्यः**) सत्कार गर्न योग्य (**चोपसद्यः**) समीप जान र शरण लिन योग्य (**नमस्यः**) सबैको माननीय (**भव**) भएको व्यक्तिलाई चुनेर राष्ट्रको सभापति राजा बनाओ ॥

इमं देवाऽअसपत्नः सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ॥

—यजुः० अ० ९। मं० ४० ॥

(**देवाः**) हे विद्वान् प्रजाजन ! तिमीहरू (**इमम्**) यस्तो व्यक्तिलाई (**महते क्षत्राय**) ठूला चक्रवर्ती राज्य (**महते ज्यैष्ठ्याय**) सबै भन्दा

ठूलो हुन (**महते जानराज्याय**) ठूला ठूला विद्वान् भएका राज्य पालन गर्न र (**इन्द्रस्येन्द्रियाय**) परम ऐश्वर्ययुक्त राज्य र धन पालनका लागि (**असपत्नः सुवध्वम्**) परामर्श गरेर सर्वत्र पक्षपातरहित पूर्णविद्या विनययुक्त सबैको मित्र सभापति राजालाई सर्वाधीश मानेर सम्पूर्ण भूगोललाई शत्रुरहित बनाओ। र—

स्थिरा वः सन्त्वायुधा पराणुदे वीळू उत प्रतिष्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥

—ऋ० मं० १। सू० ३९। मं० २ ॥

ईश्वर उपदेश गर्दछ—हे राजपुरुषहरू! (**वः**) तिम्रा (**आयुधा**) आग्नेय आदि अस्त्र र शतधनी अर्थात् तोप, भुशुण्डी अर्थात् बन्दूक, धनुषवाण तरवार आदि शास्त्र शत्रुहरूलाई (**पराणुदे**) पराजय गर्न (**उत प्रतिष्कभे**) तिनलाई रोक्न (**वीळू**) प्रशंसित र (**स्थिरा**) दृढ (**सन्तु**) होओस्। (**युष्माकम्**) र तिम्रो (**तविषी**) सेना (**पनीयसी**) प्रशंसनीय शक्तिशाली (**अस्तु**) होओस्, जसबाट तिम्री सदा विजयी होउन्। (**मा मर्त्यस्य मायिनः**) निन्दित अन्यायरूप काम गर्नेलाई यी धस्तु प्राप्त गराउनुहुन्न अर्थात् मानिस धार्मिक रहेसम्म राज्य उत्तरोत्तर बढ्दै जान्छ भने दुष्टाचारी भएपछि राज्य पनि नष्ट-भ्रष्ट हुनपुग्दछ।

महाविद्वान्हरूलाई विद्यासभाऽधिकारी, धार्मिक विद्वान्हरूलाई धर्मसभाऽधिकारी, प्रशंसनीय धार्मिक पुरुषहरूलाई राजसभाका सभासद् र ती सबैमा सर्वोत्तम गुण, कर्म, स्वभाव भएका महापुरुषलाई राजसभाका पतिरूप अर्थात् राजा मानेर सर्वप्रकारले उन्नति गर्नुपर्दछ। तिनै सभाको सम्मतिबाट राजनीतिका उत्तम नियम र नियमका अधीन सबैका व्यवहार हुनुपर्दछ। सबैका हितकारक काममा सम्मति लिनपर्दछ। सबैको हित गर्न परतन्त्र र धर्मयुक्त काममा अर्थात् आफ्ना निजी काममा सबैले स्वतन्त्र हुनुपर्दछ। अनि त्यस सभापतिमा हुनुपर्ने गुण निम्नलिखित छन्—

इन्द्राऽनिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।

चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥ १ ॥

तपत्यादित्यवच्चैष चक्षुषि च मनांसि च ।

न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥ २ ॥

सोऽग्निर्भवति वायुश्चसोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।

स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ३ ॥

—मनुस्मृति ७। ४, ६, ७

त्यो राजा इन्द्र अर्थात् विद्युत् जस्तै शीघ्र ऐश्वर्यकर्ता, वायुजस्तै

सबैका प्राणसमान प्रिय र हृदयका कुरा जान्ने, यम=पक्षपातरहित न्यायाधीश जस्तै व्यवहार गर्ने, सूर्यजस्तै न्याय, धर्म, विद्याका प्रकाशक, अन्धकार अर्थात् अविद्या, अन्यायका निरोधक, अग्नि जस्तै दुष्टहरूलाई भस्म गर्ने, वरुण अर्थात् दुष्टहरूलाई अनेक प्रकारले बाँध्ने वा आफ्नो वशमा पार्ने, चन्द्र जस्तै श्रेष्ठ पुरुषहरूलाई आनन्द दिने, धनाध्यक्ष कुबेर जस्तै कोषलाई परिपूर्ण गर्ने सामर्थ्य भएको सभापति हुनुपर्दछ ॥ १ ॥

सूर्यजस्तै प्रतापी सबैको बाहिर भित्र मनलाई आफ्नो तेजले तपाउने, पृथ्वीमा नराम्रो दृष्टिले हेर्न कसैले पनि नसक्ने ॥ २ ॥ आफ्नो प्रभावले अग्नि, वायु, सूर्य, सोम आदि जस्तै हुने, धर्म प्रकाशक, धनवर्द्धक, दुष्टलाई बन्धक बनाउने, ठूलो ऐश्वर्ययुक्त व्यक्तिलाई नै सभाध्यक्ष वा सभेश हुन योग्य मान्नुपर्दछ ॥ ३ ॥ सच्चा राजा कस्तो हुनुपर्दछ भने—

स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
 चतुर्णामाश्रमाणं च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ १ ॥
 दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
 दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ २ ॥
 समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजाः ।
 असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ ३ ॥
 दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः ।
 सर्वलोकप्रकोशच भवेद् दण्डस्य विभ्रमात् ॥ ४ ॥
 यत्रश्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति ॥ ५ ॥
 तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
 समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोचिदम् ॥ ६ ॥
 तं राज प्रणयन्सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्ध ते ।
 कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥ ७ ॥
 दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्धरश्चाकृतात्मभिः ।
 धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्धवम् ॥ ८ ॥
 सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
 न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥ ९ ॥
 शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
 प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ १० ॥

—मनुस्मृति ७। १७, १९, २४-२८, ३०, ३१

दण्ड नै पुरुष, राजा, न्याय प्रचार गर्ने, सबै शासन गर्ने तथा चारै

वर्ण र चारै आश्रमका धर्म प्रति अर्थात् उत्तरदायी हो ॥ १ ॥

दण्ड नै प्रजाको शासनकर्ता, सबै प्रजाको रक्षक, सुतेका मानिसहरूमा व्यूँझिरहने हुनाले बुद्धिमान् व्यक्ति दण्डलाई नै धर्म भन्दछन् ॥ २ ॥

राम्ररी विचारपूर्वक धारण गर्नाले दण्ड सबै प्रजालाई आनन्दित गर्ने हुन्छ र विचार नगरी दण्डको प्रयोग परेमा सबै तर्फबाट राजाको नाश गर्दछ ॥ ३ ॥

दण्ड विना सबैवर्ण दूषित र सबै मर्यादा छिन्न-भिन्न हुन पुग्दछन् । दण्डको यथावत प्रयोग नहुनाले सबैको प्रकोप बढ्दछ ॥ ४ ॥

दण्डकर्ता व्यक्ति पक्षपातरहित विद्वान् भएमा, जहाँ कालोरङ्गको राता-राता आँखा भएको भयङ्कर पुरुष जस्तै पाप नाश गर्ने दण्ड विचरण गर्दछ त्यहाँ प्रजाको हलाई प्राप्त न भई आनन्दित हुन्छ ॥ ५ ॥

दण्ड संचालनगर्ने सत्यवादी, विचारगरेर कार्यगर्ने, बुद्धिमान्, धर्म, अर्थ र काम सिद्धि गर्ने विद्वान् व्यक्तिलाई नै राजा भनिन्छ ॥ ६ ॥

दण्डको संचालन राम्ररी गर्ने राजा सत्यवादी, विचारगरेर कार्यगर्ने, बुद्धिमान्, धर्म, अर्थ र कामको सिद्धिलाई बढाउँछ र विषयमा लम्पट, टेढो, ईर्ष्या गर्ने, क्षुद्र, नीचबुद्धि न्यायधीश राजा भए, त्यो दण्डबाटै मारिन्छ ॥ ७ ॥

दण्ड साहै तेजोमय हुन्छ । त्यसलाई अविद्वान् अधर्मात्मा धारण गर्नसक्नेनन् अनि त्यो दण्ड धर्मरहित राजाको कुटुम्बसहित नाश गर्दछ ॥ ८ ॥

आप्तपुरुषका सहायता र विद्या सुशिक्षारहित, विषयमा आसक्त मूढ व्यक्ति न्यायपूर्वक दण्ड संचालन गर्न कहिल्यै समर्थ हुन सक्नेन ॥ ९ ॥

पवित्र-आत्मा भएको, सत्य आचरण र सत्यपुरुषहरूसंग सङ्गति गर्ने, नीति शास्त्र अनुकूल यथावत् चलने, श्रेष्ठ मानिसहरूका सहायतायुक्त बुद्धिमान् व्यक्ति नै न्यायरूपी दण्ड-संचालनगर्न समर्थ हुन्छ ॥ १० ॥ यसैले—

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च ।
 सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥ १ ॥
 दशावरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत् ।
 त्र्यवरा वापि वृत्तस्था तं धर्मं न विचालयेत् ॥ २ ॥
 त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
 त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिषत् स्याद्दशावरा ॥ ३ ॥

ऋग्वेदविद्यजुर्विच्च सामवेदविदेव च।
 त्र्यवरा परिषज्जेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ ४ ॥
 एकोऽपि वेदविद्धर्मं यं व्यवस्येद् द्विजोत्तमः।
 न विज्ञेयः परो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैः ॥ ५ ॥
 अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्।
 सहस्रशः समेतानां परिषत्वं न विद्यते ॥ ६ ॥
 यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः।
 तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृननुगच्छति ॥ ७ ॥

—मनुस्मृति १२।१००, ११०-११५

सम्पूर्ण सेना र सेनापति सम्बन्धी अधिकार, राज्यशासनको अधिकार, दण्ड दिने व्यवस्था सम्बन्धी सबै कार्यको अधिकार र सबैभन्दा माथि विद्यमान सर्वाधीश राज्याधिकार, यी चारै अधिकारमा सम्पूर्ण वेदशास्त्र प्रवीण, पूर्ण विद्या भएका, धर्मात्मा, जितेन्द्रिय, सुशील व्यक्तिहरूलाई स्थापित गर्नुपर्दछ। अर्थात् मुख्य सेनापति, मुख्य राज्याधिकारी, मुख्य न्यायाधीश र प्रधानराजा यी चारैले सबै विद्यामा पूर्ण विद्वान् हुनुपर्दछ ॥ १ ॥ कमसेकम दश विद्वान् अथवा धेरै नै कम भए तीनजना विद्वान्हरूको सभा हुनुपर्दछ र त्यस सभाले गरेको व्यवस्था अनुसारको धर्म अर्थात् व्यवस्थाको उल्लंघन कसैले पनि गर्नुहुँदैन ॥ २ ॥ यस सभामा चारै वेद, न्यायशास्त्र, निरुक्त, धर्मशास्त्र आदि ज्ञाने विद्वान् सभासद् हुनुपर्दछ। तर ती ब्रह्मचारी, गृहस्थ र वानप्रस्थबाट हुनुपर्दछ, अनि त्यस सभामा दश विद्वान्भन्दा कम हुनुहुँदैन ॥ ३ ॥ जुन सभामा ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेदलाई ज्ञाने तीन सभासद् भएर व्यवस्था गर्दछन्, त्यस सभाले गरेको व्यवस्था उल्लङ्घन कसैले गर्नुहुँदैन ॥ ४ ॥ सबै वेदलाई ज्ञाने द्विजहरूमा उत्तम एउटै संन्यासीले गरेका व्यवस्थालाई पनि श्रेष्ठ धर्म मान्नुपर्दछ र हजारौं, लाखौं, करोडौं अज्ञानीहरू मिलेर गरेको व्यवस्थालाई कहिल्यै मान्नुहुँदैन ॥ ५ ॥ ब्रह्मचर्य, सत्यभाषण आदि व्रत नभएका, वेदविद्या वा विचाररहित, जन्ममात्रले शूद्रसमान रहेका हजारौं मानिसमिलेर पनि मानिसको सभा मानिदैन ॥ ६ ॥ अविद्यायुक्त, मूर्ख, वेद नजान्ने मानिसले भनेको धर्मलाई कहिल्यै मान्नुहुँदैन, किनभने मूर्खहरूले भने अनुसारको धर्ममा चल्ने व्यक्तिलाई सयकडौं किसिमका पाप आइलाग्छन् ॥ ७ ॥ यसकारण तिनै अर्थात् विद्यासभा, धर्मसभा र राज सभामा मूर्खलाई कहिल्यै राख्नु हुँदैन। सदा विद्वान् र धार्मिक व्यक्तिहरूलाई राख्नुपर्दछ। अनि सबैजना—

त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिं च शाश्वतीम्।
 आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥ १ ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विवानिशम्।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशेस्थापयितुं प्रजाः ॥ २ ॥
 दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च।
 व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ३ ॥
 कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः।
 वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वत्मनैव तु ॥ ४ ॥
 मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः।
 तौर्थ्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ ५ ॥
 पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्।
 वाग्दण्डश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ ६ ॥
 द्वयोरधेतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः।
 कंयत्नेन जयेल्लोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥ ७ ॥
 पानपक्षाः स्त्रियश्चैव मृगाया च यथाक्रमम्।
 एतत् कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ ८ ॥
 दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे।
 क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत् त्रिकं सदा ॥ ९ ॥
 सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्वयसनमात्मवान् ॥ १० ॥
 व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते।
 व्यसन्यधोऽधो व्रजति स्वर्यात्यव्यसनी मृतः ॥ ११ ॥

—मनु० ७।४३-५३ ॥

राजा र राजसाभाका सभासद् हुन चारै वेदका कर्म, उपासना र ज्ञान यी तीन विद्या ज्ञानेसँग तिनै विद्या र सनातन दण्डनीति, न्यायविद्या, आत्मविद्या अर्थात् परमात्माको गुण-कर्म-स्वभावलाई यथावत् जान्नु ब्रह्मविद्या र लोकबाट वार्ताको आरम्भ अर्थात् भन्नु, सोध्नु आदि सिकेरमात्र सभासद् वा सभापति हुन सक्नु पर्दछ ॥ १ ॥

सबै सभासद् वा सभापतिले इन्द्रियहरूलाई जितेर अर्थात् आफ्नो वशमा राखेर=जितेन्द्रिय भई सदा धर्मानुकूल व्यवहार गर्नु र अधर्म देखि हट्ने हटाउने हुनुपर्दछ। यसकारण रात-दिन निश्चित समयमा योगाभ्यास पनि गर्ने गर्नुपर्दछ। किनभने अजितेन्द्रिय आफ्ना इन्द्रियहरू अर्थात् मन, प्राण र शरीररूपी प्रजालाई न जिते बाहिरका प्रजालाई

आपनो वशमा स्थापित गर्न समर्थ कहिल्यै हुनसक्तैन ॥ २ ॥

दृढ उत्साही भएर कामबाट हुने दश र क्रोधबाट हने आठ दुर्व्यसनलाई प्रयत्न पूर्वक छोड्नु र छोड्न लगाउँनुपर्दछ, किनभने यिनमा फसेको व्यक्तिलाई यी दुर्व्यसनबाट मुक्त हुन गाह्रो पर्दछ ।

कामबाट उत्पन्न हुने दश दुष्ट व्यसनमा फसेको राजा अर्थात् राज्य, धन आदि र धर्म रहित हुन्छ, अनि कामबाट उत्पन्न आठ दुर्व्यसनमा फस्नेको भने शरीरै जान्छ ॥ ४ ॥

शिकार खेल्नु, अक्ष अर्थात् जुवा, पासा खेल्नु, दिनमा सुत्नु, कामकथा वा अरूको निन्दा गर्ने गर्नु, स्त्रीको अतिसंगत, मादक द्रव्य अर्थात् जाड, रक्सी, अफीम, भांग, गाँजा, चरेस, आदि सेवन, गाउनु, बजाउनु, नाच्नु वा नचाउनु, सुत्नु र हेर्नु, यताउति व्यर्थ डुल्नु, यी दश कामबाट उत्पन्न व्यसन हुन् ॥ ५ ॥

'पैशुन्य' अर्थात् कुरालगाउनु, 'साहस' अर्थात् विचार नगरी बलात्कार द्वारा कसैकी स्त्रीसँग गलतकाम गर्नु, 'द्रोह' राख्नु, 'ईर्ष्या' अर्थात् अर्काको प्रशंसा वा उन्नति देखेर जल्नु, 'असूया' अर्थात् दोषमा गुण र गुणमा दोष देख्नु, 'अर्थदूषण' अर्थात् अर्थम युक्त गलतकाममा धनादि व्यय गर्नु, 'वाग्दण्ड' अर्थात् कठोर वचन बोल्नु र 'पारुष्य' अर्थात् विना अपराध कडा वचन वा विशेष दण्ड दिनु, यी आठ दुर्गुण क्रोधबाट उत्पन्न हुन्छन् ॥ ६ ॥

सबै विद्वान्हरूमा कामज र क्रोधज दुर्गुणहरू मूल मानिएका छन् र यी सबै दुर्गुण मानिसलाई प्राप्त गराउने 'लोभ' लाई प्रथमपूर्वक त्याग्नु पर्दछ ॥ ७ ॥

कामबाट उत्पन्न हुने दुर्गुणहरूमा पहिलो मद्यादि अर्थात् मदकारक द्रव्य सेवन, दोस्रो जुवा आदि खेल्नु, तेस्रो स्त्रीहरू संग धेरै संगत र चौथो शिकार खेल्नु, यी चार महादुष्ट व्यसन हुन् ॥ ८ ॥

क्रोधबाट उत्पन्न हुने, या बिना अपराध दण्ड दुनु, कठोर वचन बोल्नु र अन्यायमा धनादि व्यय गर्नु यी तीन अत्यन्त दुःखदायक दोष हुन् ॥ ९ ॥

कामज र क्रोधज दोषमा बताइएका यी सात दुर्गुणहरूमा पूर्वको अर्थात् व्यर्थ व्यय भन्दा स्त्री संग अत्यन्त संगत, स्त्रीसंगत भन्दा जुवा र जुवा भन्दा मादक द्रव्य सेवन धेरै ठूलो व्यसन हो ॥ १० ॥

दुर्व्यसनमा फस्नु भन्दा मर्नु राम्रो हो किनभने दुष्टाचारी व्यक्ति बढी बाँचेमा झन् झन् पाप गर्दै गरेर नीच-नीच गति अर्थात् झन् झन् बढी दुःख प्राप्त हुँदै जान्छ । अनि कुनै व्यसनमा न फसेको व्यक्ति मरैरै

गयो भने पनि सुख प्राप्त गर्दै जान्छ । यसकारण खासगरी राजा र सबै मानिसले पनि कहिल्यै मद्यपान, शिकार खेल्नु आदि दुष्ट कर्ममा फस्नु हुँदैन । साथै दुर्व्यसन देखि टाढै रहेर धर्मयुक्त गुण, कर्म, स्वभाव सदा व्यवहार गरेर राम्रा-राम्रा काम गर्दै जानुपर्दछ ॥ ११ ॥ राजसभासद् र मन्त्री यस्ता हुनुपर्दछ—

मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्गतान् ।

सचिवान्सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ १ ॥

अपि यत्सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥ २ ॥

तैः सार्द्धं चिन्तयान्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।

स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ३ ॥

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।

ससमाजाञ्च कार्येषु विदध्याद्भितमात्मनः ॥ ४ ॥

अधानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।

सम्यगर्थसमाहर्तुं नमात्यान्सुपरीक्षितान् ॥ ५ ॥

निवर्त्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः ।

तावतोऽतन्द्रितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ६ ॥

तेषामर्थे नियुञ्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।

शुचीनाकरकर्मान्ते भीरून्तर्निवेशने ॥ ७ ॥

दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।

इङ्गिताकारचेष्टज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥ ८ ॥

अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।

वपुष्मान वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥ ९ ॥

—मनु० ७।५४-५७, ६०-६४

स्वराज्य अर्थात् स्वदेशमा जन्मिएका, वेदादिशास्त्र जात्रे, शूरवीर, लक्ष्य वा विचार निष्फल नहुने, कुलीन, सुपरीक्षित सात वा आठ उत्तम, धार्मिक, चतुर सचिव अर्थात् मन्त्री नियुक्त गर्नुपर्दछ ॥ १ ॥

किनकि कुनै सहायक विना एकलैले गर्दा सजिलो काम पनि कठिन हुन पुग्दछ भने ठूलो राज्यकर्म एकलैबाट कसरी संचालन हुन सक्तछ ? यसकारण एउटैलाई राजा बनाउनु र एउटैको बुद्धिमा राज्यको कार्य निर्भर राख्नु साह्रै नराम्रो काम हो ॥ २ ॥

यस कारण सभापतिले, कसैसँग (सन्धि) मित्रता, कसैसँग (विग्रह) विरोध, यस्तै (स्थान) समय र परिस्थिति हेरेर चुप रहनु

वा आफ्नो राज्यको रक्षा गरेर बसिराख्नु, (समुदयम्) आफ्नो उदय वा वृद्धि भएपछि दुष्ट शत्रुमाथि आक्रमण गर्नु, (गुप्तिम्) मूलराजकीय सेना र कोश आदि रक्षा अनि (लब्धप्रशमनानि) प्राप्त भएका देश वा राज्यमा शान्ति स्थापना गरी उपद्रवरहित गर्नु, यी ६ गुणहरूका वारेमा राज्यकर्ममा कुशल विद्वान् मन्त्रीहरूसँग सामान्य विचार विमर्श गर्नेगर्नुपर्दछ ॥ ३ ॥

ती सभासदहरू आ-आफ्ना विचार र अभिप्राय बेग्ला-बेग्लै सुनेर बहुपक्ष अनुसार आफ्नो र अरू सबैको हितकारक काम गर्ने-गर्नुपर्दछ ॥ ४ ॥

अरू पनि पवित्रात्मा, बुद्धिमान्, निश्चितबुद्धि, पदार्थहरू संग्रह गर्न अतिचतुर र सुपरीक्षित मन्त्रीहरू बनाउनुपर्दछ ॥ ५ ॥

जति मानिसबाट राजकार्य सम्पन्न हुनसक्तछ, त्यति नै आलस्य रहित, बलवान् र धेरै चतुर व्यक्तिहरूलाई अधिकृत अर्थात् नोकर बनाउनुपर्दछ ॥ ६ ॥

यिनका अधीनमा शूरवीर, बलवान् कुलमा उत्पन्न, पवित्र सेवकहरूलाई ठूला-ठूला काममा र भीरू अर्थात् अलि डराउने खालका व्यक्तिलाई भित्री कार्यमा नियुक्त गर्नुपर्दछ ॥ ७ ॥

प्रशंसित कुलमा उत्पन्न, चतुर, पवित्र, अर्काको हाड भाउ र चेष्टाबाट हृदय भित्रका र भविष्यमा हुनसक्ने कुरालाई बुझ्नसक्ने, सबै शास्त्रका विशारद, चतुर व्यक्तिलाई राजदूत बनाउनुपर्दछ ॥ ८ ॥

राजकार्यमा अत्यन्त उत्साह, प्रीतिभएका, निष्कपटी, पवित्रात्मा, चतुर, धेरै समय अधिका कुरालाई पनि न बिर्सने, देश-कोश अनुसार व्यवहार गर्ने, सुन्दर रूप भएका, निर्भय र वक्तृत्व गुण भएका व्यक्तिकै राजाको दूत हुन योग्य हुन्छन् ॥ ९ ॥ क-कसलाई के-के अधिकार दिनु उचित हुन्छ—

अमात्ये दण्ड आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
 नृपतौ कोशराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्ययौ ॥ १ ॥
 दूत एव हि संधत्ते भिनत्येव च संहतान् ।
 दूतस्तत् कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन वा न वा । २ ॥
 बुद्ध्या च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
 तथा प्रयत्नमातिष्ठेद् यथात्मानं न पीडयेत् ॥ ३ ॥
 धनदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
 नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत्पुरम् ॥ ४ ॥

एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद् दुर्गं विधीयते ॥ ५ ॥
 तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्वसेनोदकेन च ॥ ६ ॥
 तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद् गृहमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वतुकं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितम् ॥ ७ ॥
 तदध्यास्योद्गहेद् भार्यां सवर्णां लक्षणां न्विताम् ।
 कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम् ॥ ८ ॥
 पुरोहितं प्रकुर्वीत वृणुयादेव चत्विजम् ।
 तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥ ९ ॥

—मनु० ७। ६५, ६६, ६८, ७०, ७४-७८

मुख्यमन्त्रीलाई दण्ड दिने अधिकार दिनुपर्दछ तर दण्डमा विनय क्रिया अर्थात् अन्याय नहोस् भन्ने ध्यान राख्नुपर्दछ । राजाका अधीन कोश र राजकार्य, सभाका अधीन सबै काम तथा दूतका अधीन कसैसँग मेलमिलाप वा विरोध गर्ने अधिकार हुनुपर्दछ ॥ १ ॥

फुटेकालाई मिलाउने र मिलेकालाई फुटाउने कार्य गर्नेलाई दूत भनिन्छ । शत्रुहरूमा फूटपर्ने खालका कार्य दूतले गर्नुपर्दछ ॥ २ ॥

सभापति अर्थात् राजा, सबै सभासद र दूत आदिले अरू विरोधी राजाहरूका यथार्थ अभिप्राय बुझेर तिनीहरूले आफुलाई दुःख न दिऊन् भन्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ ॥ ३ ॥ यसकारण सुन्दर वनमा (धनदुर्गम्) धन धान्ययुक्त देशमा धनुर्धारी व्यक्तिहरूबाट भरिभाउ, (महीदुर्गम्) ढुङ्गा-माटो आदिले बनाइएको, (अब्दुर्गम्) पानीले घेरिएको, (वार्क्षम्) चारैतिर वन भएको (नृदुर्गम्) चारैतर्फ सेना रहेको र (गिरिदुर्गम्) चारैतिर पहाड भएको किल्ला बनाएर त्यसका बीचमा नगर बसाल्नुपर्दछ ॥ ४ ॥

र नगरका चारैतिर (प्रकार अर्थात्) ठूलो पर्खाल बनाउनुपर्दछ । किनभने त्यसमा रहेको एक वीर धनुर्धारी शस्त्रयुक्त व्यक्ति शयजनासँग र एकशयजना दशहजारसँग युद्ध गर्न सक्तछन् । यसकारण दुर्ग अवश्य बनाउनु-पर्दछ ॥ ५ ॥

त्यो दुर्ग शस्त्रास्त्र, धनधान्य, वाहन, पढाउने, उपदेश गर्ने ब्राह्मण, शिल्पि=कालीगड, यन्त्र, नानाप्रकारका कला, (यवसेन) घाँस-चारा र पानी आदिले सम्पन्न अर्थात् भरिभराउ हुनुपर्दछ ॥ ६ ॥

त्यसका बीचमा पानी, रूख र पुष्पवाटिका आदिले युक्त, सबै

तरिकाले सुरक्षित, सबै ऋतुमा राम्रो हुने, सबै राजकार्य निर्वाह हुन सक्ने, सेतो रंगको घर आफ्नो निमित्त बनाउन लगाउनुपर्दछ ॥ ७ ॥

ब्रह्मचर्यपूर्वक विद्या पढिसकेपछि र यतिसम्म राजकाज गरिसके-पछि सौन्दर्य र सद्गुण भएकी, हृदयलाई अतिप्रिय लाग्ने, उत्तम क्षत्रिय कुलमा जन्मेकी, राम्रा लक्षण भएकी र आफ्नै जस्तो क्षत्रिय वर्णकी अर्थात् आफू जस्तै विद्या आदि, गुण-कर्म-स्वभाव भएकी एउटीमात्र स्त्रीसँग विवाह गर्नुपर्दछ । अरू स्त्रीलाई अगम्य सम्झनुपर्दछ र नराम्रो दृष्टिले हेर्नु पनि हुँदैन ॥ ८ ॥

अग्निहोत्र, पक्षेष्टि आदि राजघरका सबै कर्म गर्न पुरोहित र ऋत्विज नियुक्ति गर्नुपर्दछ । आफू भने सधैं राजकाजमै लागि रहनुपर्दछ । अर्थात् रातदिन राजकाजमा लागि रहनु र कुनै राजकीय कामलाई बिग्रन नदिनु नै राजाको सन्ध्योपासना आदि कार्य हो ॥ ९ ॥

सांवत्सरिकमाप्तैश्च राष्ट्रादाहारयेद् बलिम् ।
स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्तते पितृवन्नृषु ॥ १ ॥
अध्यक्षान् विविधान् कुर्यात् तत्र तत्र विपश्चितः ।
तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन् नृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥ २ ॥
आवृत्तानं गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ।
नृपाणामक्षयो ह्येषे निधिर्बाह्यो विधीयते ॥ ३ ॥
समोत्तमाधमैराजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः ।
न निवर्त्तत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ४ ॥
आवहेषु मिथोऽन्योऽन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराड्मुखम् ॥ ५ ॥
न च हन्यात् स्थलारुढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् ।
न मुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ६ ॥
न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ७ ॥
नायुधव्यसनं प्राप्तं नार्त्तं नातिपरिक्षतम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ८ ॥
यस्तु भीतः परावृत्तः सङ्ग्रामे हन्यते परैः ।
भर्तुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ९ ॥
यच्चास्य सुकृतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।
भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ॥ १० ॥

रथाश्वं हस्तिनं छत्रं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः ।

सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ ११ ॥

राज्ञस्य दद्युरुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।

राज्ञ च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्जितम् ॥ १२ ॥

—मनु० ७।८०-८२, ८७, ८९, ९१-९७

विश्वस्त, प्रामाणिक व्यक्तिद्वारा प्रजाबाट वार्षिक कर लिने गर्नुपर्दछ । सभापतिरूप राजा आदि प्रमुख व्यक्ति र सभासद् आदिले वेदानुकूल भएर समस्त प्रजासँग पिताजस्तै व्यवहार गर्नुपर्दछ ॥ १ ॥

त्यस राजकार्यमा सभाले विविध अध्यक्षहरू नियुक्त गर्नुपर्दछ । जुन जुन राजपुरुषलाई जे काम सुम्पिएको छ त्यो तिनले नियमानुसार यथावत् गरिरहेका छन् वा छैनन् भन्ने कुरा यी अध्यक्षहरूले हेर्नुपर्दछ । ठीक ठीक गर्नेलाई सत्कार गर्नु र विरुद्ध गर्नेलाई यथायोग्य दण्ड दिनुपर्दछ ॥ २ ॥

राजाहरूको वेद प्रचाररूप अक्षयकोष प्रचारका निमित्त गुरुकुलबाट ब्रह्मचर्यपूर्वक वेदादिशास्त्र पढेर कोही आएमा, राजा र सभाले त्यसको राम्रो किसिमले सत्कार गर्नुपर्दछ । जसले पढाएका विद्वान हुन्छन् तिनलाई पनि सत्कार गर्नुपर्दछ ॥ ३ ॥

यस्तो गर्नाले राज्यमा विद्याको उन्नति र राज्यको पनि उन्नति हुन्छ । कुनै वेला प्रजाको पालन गर्ने राजालाई आफू भन्दा कम, बराबर वा उत्तम राजाले संग्राममा आह्वान गरेमा क्षत्रियधर्मको स्मरण गरेर कहिल्यै युद्धमा जानबाट पछि हट्नुहुँदैन अर्थात् अत्यन्त चतुराई साथ आफ्नै जीत हुने गरी युद्ध गर्नुपर्दछ ॥ ४ ॥

युद्धमा एक अर्काको हनन गर्ने इच्छाले आफ्नो सामर्थ्य अनुसार पीठ नदेखाई लड्ने राजा सुखी हुन्छन् । यसबाट विमुख कहिल्यै हुनुहुँदैन, तर कहिलेकाहीँ शत्रुलाई जित्न तिनीहरूका अगाडिबाट लुक्नु भने उचित हुन्छ । किनभने जसरी शत्रुलाई जित्नसकिन्छ, त्यस्तै गर्नुपर्दछ । जसरी सिंह क्रोधले अगाडि परेर शस्त्ररूपि अग्निमा छिट्टै भस्म हुन्छ त्यस्तै मूर्खताले नष्ट भ्रष्ट हुनु उचित होइन ॥ ५ ॥

युद्ध समयमा यताउती उभिएको, नपुंसक, हातजोरेको, कपाल फिजाएको, बसेको, 'तिम्रै शरण पर्छु' भन्ने, ॥ ६ ॥ सुतेको, मुर्च्छित, नांगो, हतियार नभएको, युद्ध दर्शक, शत्रुका साथी ॥ ७ ॥ हतियारका प्रहारले पीडित, दुःखी, धेरै घायल, डराएको, भाग्ने, र सत्यपुरुषका धर्मलाई स्मरण गरिरहेको व्यक्तिलाई योद्धाले कहिल्यै मार्नुहुँदैन तर

तिनलाई समातेर राम्रो बन्दीगृहमा राखिदिनु र खानपान आदि दिनु, कोही घायल भएको भए तिनलाई औषधि उपचार राम्ररी गर्नुपर्दछ। तिनलाई गिज्याउनु र दुःख दिनुहुँदैन। तिनीहरू योग्य काम पनि गरानु पर्दछ। खासगरी स्त्री, बालक, वृद्ध, आतुर र शोकयुक्त व्यक्तिमाथि कहिल्यै शस्त्र चलाउनुहुन्न। उनका बाल-बच्चालाई आफ्नै सन्तान झैं पाल्नुपर्छ र स्त्रीलाई पनि पाल्नुपर्दछ। ती स्त्रीलाई आफ्नै आमा, दिदी-बहिनी र छोरी समान सम्झनुपर्छ र तिनीहरूलाई विषयाशक्तिका दृष्टिले कहिल्यै हेर्नुहुँदैन। राज्यका कामकाज राम्ररी व्यवस्थित भैसकेपछि र फेरी फेरी युद्धको आशंका नभएमा ती बन्दीगृहमा राखिएकालाई सम्मानपूर्वक छोडेर आ-आफ्नो घर वा देश तर्फ पठाइदिनुपर्दछ ॥ ८ ॥

पलायन अर्थात् भाग्ने र डराएको सेवक शत्रुबाट मारिएमा त्यो आफ्नो स्वामीका अपराधको भागी भएर दण्डनीय हुन्छ ॥ ९ ॥

यसलोक र परलोकमा सुख हुने उसका प्रतिष्ठालाई त्यसका स्वामीले लिन्छ। भाग्दा भाग्दै मारिनेलाई केही सुख हुँदैन, त्यसका सबै पुण्यफल नष्ट हुन्छन् र त्यसका प्रतिष्ठालाई धर्मपूर्वक यथावत् युद्ध गर्नेले प्राप्त गर्दछ ॥ १० ॥

जुन युद्धमा जुन भृत्य वा अध्यक्षले रथ, घोडा, हात्ती, छत्र, धन धान्य, गाई आदि पशु, स्त्री र अन्य सबै द्रव्य, घ्यू तेल आदि जितेको छ त्यो त्यसैको हुनुपर्दछ भन्ने व्यवस्था सधैं रहनुपर्दछ ॥ ११ ॥

सेनाका व्यक्तिले पनि ती जितिएका पदार्थबाट सोहीँ भाग राजाको हातमा दिनुपर्दछ र राजाले पनि सबैले मिलेर जितेको धनबाट सोहीँ भाग सेनाका युद्धहरूमा दिनुपर्छ। कोही युद्धमा मारिएको भएर त्यस्ताको भाग त्यसकी स्त्री र सन्तानलाई दिनु र त्यस स्त्री र सन्तानलाई यथावत् पालन पनि गर्नुपर्दछ। त्यसका सन्तान समर्थ भएपछि तिनलाई यथायोग्य अधिकार दिनुपर्दछ। आफ्नो राज्य रक्षा, वृद्धि, प्रतिष्ठा, विजय र आनन्दवृद्धिको इच्छा राखेले यस मर्यादाको उल्लंघन कहिल्यै गर्नुहुँदैन ॥ १२ ॥

अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत्रयत्नतः।
रक्षितं वद्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ १ ॥
अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रक्षेदवेक्षया।
रक्षितं वद्धं येद्वृद्ध्या वृद्धं दानेन निःक्षिपेत् ॥ २ ॥
अमाययैव वर्तेत न कथंचन मायया।
बुध्येतारिप्रयुक्तां च मायान्नित्यं स्वसंवृतः ॥ ३ ॥

नास्य छिद्रं परो विद्याच्छिद्रं विद्यात्परस्य तु।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ ४ ॥
बकवच्चिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत्।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ ५ ॥
एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थितः।
तानानयेद् वशं सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥ ६ ॥
यथोद्धरति निर्दाता कक्षं धान्यं च रक्षिति।
तथा रक्षेत्रूपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थितः ॥ ७ ॥
मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया।
सोऽचिराद् भ्रश्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥ ८ ॥
शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा।
तथा राज्ञापि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ९ ॥
राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत्।
संगृहीत राष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥ १० ॥
द्वयोस्त्रयाणां पंचानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम्।
तथा ग्रामशतानां च कुर्याद्द्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ ११ ॥
ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा।
विंशतीशं शतेशं च सहस्रपतिमेव च ॥ १२ ॥
ग्रामदोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम्।
शंसेद् ग्रामदशेशाय दशेशो विंतीशिनम् ॥ १३ ॥
विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत्।
शंसेद् ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ १४ ॥
तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक् कार्याणि चैव हि।
राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥ १५ ॥
नगरे नगरे चैकं कुर्यात् सर्वार्थचिन्तकम्।
उच्चैःस्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १६ ॥
स ताननुपरिक्रामेत् सर्वानेव सदा स्वयम्।
तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥ १७ ॥
राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठा।
भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १८ ॥
यो कार्थिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः।
तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात् प्रवासनम् ॥ १९ ॥

राजा र राजसभाले नपाएका वस्तु पाउने इच्छा र प्राप्तवस्तुलाई प्रयत्नपूर्वक रक्षा गर्नुपर्दछ। त्यस्तै रक्षित वस्तुलाई बढाउनु र बढेको धन आदिलाई वेदविद्या, धर्मप्रचार, विद्यार्थी, वेदमार्गका उपदेशक तथा असमर्थ अनाथ आदिलाई पालन पोषण आदिमा लगाउनु पर्दछ ॥ १ ॥

यी चार प्रकारका पुरुषार्थका प्रयोजनलाई राम्ररी बुझ्नुपर्दछ। आलस्य छोडेर यसलाई नित्यप्रति राम्ररी अनुष्ठान गर्नुपर्दछ।

दण्डद्वारा अप्राप्तलाई प्राप्त गर्ने इच्छा, नित्य रेखदेख गरेर प्राप्तको रक्षा, रक्षितको ब्याज आदिद्वारा वृद्धि र बढेको धनलाई पूर्वोक्तकार्यमा सधैं व्यय गर्नुपर्दछ ॥ २ ॥

कहिल्यै कसैसँग छल नगरी सबैसँग सधैं निष्कपट भएर व्यवहार गर्नुपर्दछ। सधैं आफ्नो रक्षा गर्दै शत्रुद्वारा गरिने छललाई बुझेर बच्ने उपाय गर्नुपर्दछ ॥ ३ ॥

कुनै शत्रुले आफ्नो छिद्र अर्थात् दुर्बलतालाई जान्न नसकोस् र स्वयं भने शत्रुका दुर्बलताहरूलाई जानिराख्नुपर्दछ। कछुआले आफ्ना अंग लुकाई राखे जस्तै शत्रुले पत्तो पाउन सक्ने कुनै दुर्बलता आफूमा भए त्यसलाई अत्यन्त गुप्त राख्नुपर्दछ ॥ ४ ॥

बकुल्लाले माछा समान ध्यान लगाएझैं अर्थ-संग्रहगर्ने विचार गर्नु, धनादि पदार्थ र बल वृद्धि गरेर शत्रुलाई जित्न सिंहको जस्तै पराक्रम गर्नु, चितुवाको जस्तै लुकेर शत्रुलाई समालु र नजिकै आइपुगेको बलवान् शत्रु भए खरायो जस्तै टाढा भागनु र पछि तिनलाई छलले समाल्नुपर्दछ ॥ ५ ॥

यसरी विजय प्राप्त गर्ने सभापतिका राज्यमा कोही परिपन्थी अर्थात् डाँका लुटेरा भए, तिनलाई (साम) आफुतर्फ मिलाएर, (दान) केही दिएर अथवा (भेद) फुटाएर आफ्नो अधीन गर्नुपर्दछ र कुनै उपायबाट आफ्नो अधीन नभए अति कठिन दण्डद्वारा आफ्नो वशमा पार्नुपर्दछ ॥ ६ ॥

धानको चामल नकुटि किनेगरी भुस छुट्याएर चामल रक्षा गरिएझैं राजाले चोर-डाँका आदिलाई मारेर राज्य रक्षा गर्नुपर्दछ ॥ ७ ॥

मोह या अविचारद्वारा आफ्नो राज्यलाई दुर्बल गर्ने राजा आफ्नो राज्य र बन्धुसहित जीवनका अवधि पूर्ण हुनु अगावै नष्ट भ्रष्ट हुन्छ ॥ ८ ॥

शरीरलाई कमजोर पार्नाले प्राणिहरूका प्राण कमजोर हुने भए जस्तै प्रजा दुर्बल हुँदा राजाका प्राण अर्थात् बल आदि बन्धुसहित नष्ट

हुन पुग्दछन् ॥ ९ ॥

यसकारण राजा र राजसभाले राजकार्य ठीक-ठीक चल्ने गरी प्रयत्न गरिरहनुपर्दछ। राज्यको पालनमा सबै प्रकारले तत्पर रहने राजाको सुख सधैं बढ्दछ ॥ १० ॥

यसकारण दुई, तीन, पाँच र शय गाउँमा एक राजस्थान अर्थात् गुल्म राखेर तिनमा यथायोग्य भृत्य अर्थात् कामदार आदि राजपुरुष नियुक्त गरेर सबै राज्यका कामलाई पूर्ण गर्नुपर्दछ ॥ ११ ॥

एक-एक गाउँमा एक-एक प्रमुख व्यक्ति, तिनै दश गाउँ भन्दा माथि दोस्रो, बीस गाउँभन्दा माथि तेस्रो, तिनै शय गाउँभन्दा माथि चौथो र एकहजार गाउँमा पाँचौ प्रमुख व्यक्ति हुनुपर्दछ। अर्थात् जसरी जोआज एक गाउँमा एक गाउँप्रमुख, तिनै दश गाउँमा एक ठाना, दुई ठाना माथि एक ठाना र ती पाँच ठाना माथि एक तहसील र दश तहसीलमा एक जिल्ला निश्चित गरिएको छ। यो सबै मनु आदि धर्मशास्त्रबाट राजनीति अनुरूप लिइएको हो ॥ १२ ॥

एक-एक गाउँको प्रमुखले आ-आफ्नो गाउँमा भएका नित्यप्रतिका दोष कमजोरीको जानकारी गोप्य रूपमा दश गाउँको प्रमुखलाई दिने र दश गाउँको प्रमुखले बीस गाउँको प्रमुखलाई दश गाउँको वस्तुस्थिति नित्यप्रति अवगत गराउनेगरी प्रबन्ध गर्नु र आज्ञा दिनु पर्दछ ॥ १३ ॥

यस्तै बीस गाउँका प्रमुखले बीस गाउँको विवरण शय गाउँको प्रमुखलाई प्रतिदिन बुझाउनु पर्दछ। अनि शय-शय गाउँका प्रमुखले हजार गाउँका प्रमुखलाई शय-शय गाउँको वस्तुस्थिति अवगत गराउनुपर्दछ। त्यस्तै ती हजार-हजार गाउँका प्रमुखले दशहजारका प्रमुखलाई र दशहजारका प्रमुखले लाखौं गाउँको प्रमुख राजसभालाई प्रतिदिनको स्थिति अवगत गराउने गर्नुपर्दछ। ती सबै राजसभाले महाराजसभा अर्थात् सार्वभौम चक्रवर्ति महाराजसभामा सम्पूर्ण भूगोलको वस्तुस्थिति बताउने गर्नुपर्दछ ॥ १४ ॥

प्रत्येक दशहजार गाउँमाथि दुई सभापति हुनु उपयुक्त हुन्छ। यिनमा एउटा राजसभामा र अर्को अध्यक्ष, आलस्य छोडेर सबै न्यायाधीश आदि राजपुरुषका कामलाई सधैं घुमी-घुमी हेर्नुपर्दछ ॥ १५ ॥

प्रत्येक ठूला-ठूला नगरमा विचारगर्ने सभाको एक-एक सुन्दर, उच्च र विशाल चन्द्रमा जस्तै भवन बनाउनुपर्दछ। त्यसमा विद्याद्वारा सबैकिसिमका परीक्षा गरिसकेका ठूला-ठूला विद्यावृद्ध व्यक्तिहरूले बसेर, विचार गरेर राजा र प्रजाको उन्नति हुने खालका नियम र विद्या

प्रकाशित गर्ने गर्नुपर्दछ ॥ १६ ॥

आफै नित्य घुम्ने सभापतिका अधीनमा राजपुरुष र प्रजापुरुषसँग नित्य सम्बन्ध राख्ने र भिन्न-भिन्न जातिका सबै गुप्तचर वा दूत राख्नुपर्दछ । तीबाट राजपुरुषका र प्रजापुरुषका सबै दोष र गुण गोप्य तरीकाले जानेर सधैं अपराधीलाई दण्डित र गुणीलाई प्रतिष्ठित गर्ने गर्नुपर्दछ ॥ १७ ॥

राजाले धार्मिक, सुपरीक्षित, विद्वान्, कुलीन व्यक्तिलाई प्रजाका रक्षाको अधिकार दिनु र तिनले आफ्नो अधीनमा प्रायः शठ र अरूका वस्तु हरणगर्ने चोर, डाँका आदिलाई पनि नोकर राखेर तिनलाई दुष्टकर्मबाट बचाउन राजाको नोकर बनाएर तिनै रक्षागर्ने विद्वान्हरूका अधीनमा गरेर तीबाट राम्ररी प्रजाको रक्षा गर्नुपर्दछ ॥ १८ ॥

कुनै राजपुरुषले अन्यायले वादी-प्रतिवादीसँग गुप्त धन लिएर पक्षपात गरी अन्याय गरेमा त्यस्ताको सर्वस्वहरण गरेर यथायोग्य दण्ड दिएर फर्केर आउन नसक्ने ठाउँमा राख्नुपर्दछ, किनभने त्यस्तालाई दण्ड न दिइएमा त्यस्ताको देखासिकी गरेर अरू राजकर्मचारीको जीवन निर्वाह राम्ररी हुनेगरी र ती राम्रो धनाढ्य हुनेजति धन वा भूमि राज्यका तर्फबाट मासिक वा वार्षिक वा एकैपल्ट तिनीहरूले पाउने गर्नुपर्छ । बूढापाकाले पनि आधा पाउनुपर्छ तर ती बाँचुञ्जेल जीविका रहनेगरी पाउनुपर्छ, मरेपछि होइन । तिनका सन्तानहरूलाई सत्कार वा नोकरी उनीहरूका गुण अनुसार अवश्य हुनुपर्दछ । कसैका बालक अस्वस्थ भए र स्त्री बाँचेकी भए ती सबैका निर्वाहको लागि राज्यका तर्फबाट यथायोग्य धन प्राप्त हुनुपर्दछ । तर कसैकी स्त्री वा सन्तान कुकर्मि भएमा केहीपनि न पाउने किसिमका नीति राजको हुनुपर्दछ ॥ १९ ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।
तथाऽवेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥ १ ॥
यथाल्पाऽल्पमदन्त्याऽऽद्यं वार्य्योकोवत्सषट्पदाः ।
तथाऽल्पाऽल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः ॥ २ ॥
नोच्छिन्द्यादात्मनो मूलं परेषां चातितृष्णया ।
उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ ३ ॥
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।
तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति सम्मतः ॥ ४ ॥
एवं सर्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः ।
युक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ ५ ॥

विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद् धियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।

सम्पश्यतः सभृत्यस्य मृतः स न तु जीवति ॥ ६ ॥

क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।

निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥ ७ ॥

—मनु० ७।१२८, १२९, १३९, १४०, १४२-१४४

राजा र कार्यकर्ता राजपुरुष वा प्रजाजन सुखरूप फलयुक्त हुनेगरी राजा र राजसभाले विचारपूर्वक राज्यमा कर निर्धारण गर्नुपर्छ ॥ १ ॥

जुका, बाच्छा र भमराले जसरी आफ्नो खानेकुरा अलि-अलि लिन्छन्, त्यस्तै राजाले प्रजाबाट अलि-अलि वार्षिक कर लिनुपर्दछ ॥ २ ॥

बढी लोभ गरेर आफ्नो वा अरूका सुखको मूललाई कहिल्यै नष्ट गर्नुहुन्न । किनभने व्यवहार र सुखको मूललाई नष्ट गर्नेले आफूलाई र अरूलाई दुःख नै दिन्छ ॥ ३ ॥

कार्यलाई हेरेर कठोर र कोमल हुने राजा, दुष्टहरूप्रति कठोर र श्रेष्ठप्रति कोमल रहनाले अतिमाननीय हुन्छ ॥ ४ ॥

जसरी राज्यका सबै प्रबन्ध गरेर, सधैं यसमा लागेर र प्रमादरहित भएर राजाले निरन्तर आफ्ना प्रजाका पालन गर्नुपर्दछ ॥ ५ ॥

राजकर्मचारीको रेखदेख रहेको जुन राजाको राज्यबाट डाँकाहरूले रूँदै विलाप गर्दैगरेका प्रजाका पदार्थ र प्रमाण हरण गर्दछन्, त्यो राजा, मन्त्री, सचिव, नोकर-चाकर सहित बाँचे पनि मरे सरह भएर ठूलो दुःख पाउँछन् ॥ ६ ॥

यसकारण प्रजा पालन गर्नुनै राजाहरूको परमधर्म हो । मनुस्मृतिको सातौं अध्यायमा लेखिए अनुसार र सभाद्वारा निर्धारित गरिए अनुसार कर लिने वा भोगगर्ने राजा धर्मयुक्त भएर सुखपाउँछ, यस विपरीत दुःख प्राप्त गर्दछ ॥ ७ ॥

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।

हुताग्निर्ब्राह्मणांश्चार्य्यं प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥ १ ॥

तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।

विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत्सह मन्त्रिभिः ॥ २ ॥

गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।

अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभावितः ॥ ३ ॥

यत्र मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।

स कृत्स्नां पृथिवीं भुङ्क्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः ॥ ४ ॥

—मनु० ७।१४५-१४८

राजाले रात्रिको पछिल्लो पहर रहँदैमा उठेर शौच, स्नानादि गरेर परमेश्वरको ध्यान, अग्निहोत्र र धार्मिक विद्वान्हरूलाई सत्कार, भोजन आदि गरेर, भित्र सभामा प्रवेश गर्नुपर्दछ ॥ १ ॥

त्यहाँ उभिएर उपस्थित प्रजाजनलाई मान्यता दिनु र तिनीहरूलाई छोडेर मुख्यमन्त्रीसँग राज्यव्यवस्थाको विचार गर्नुपर्दछ ॥ २ ॥

त्यसपछि मन्त्रीसँग घुम्न जानुपर्दछ । पर्वत शिखरमा वा एकान्त घरमा वा जङ्गलमा एउटा सिन्कोपनि नभए जस्तै अति एकान्तस्थानमा बसेर विरुद्ध भावनालाई त्यागेर मन्त्रीसँग मन्त्रणा गर्नुपर्दछ ॥ ३ ॥

जुन राजाका गूढ विचारलाई अन्य व्यक्ति मिलेर बुझ्न सक्ने न् अर्थात् जसको विचार गम्भीर शुद्ध परोपकारका निमित्त सदा गुप्त रहन्छ त्यस्तो धनहीन राजापनि सम्पूर्ण पृथ्वीको राज्य गर्न समर्थ हुन्छ । यसकारण सभासदहरूको अनुमति न भई आफ्नै मनबाट एउटा कामपनि गर्नुहुन्न ॥ ४ ॥

आसनं चैव यानं च सन्धिं विग्रहमेव च ।
कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ १ ॥
सन्धिं तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ २ ॥
समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।
तथा त्वायितसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥ ३ ॥
स्वयं कृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।
मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥ ४ ॥
एकाकिनश्चात्यधिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया
संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ ५ ॥
क्षीणस्य चैव क्रमशो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।
मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥ ६ ॥
बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।
द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥ ७ ॥
अर्थं संपादनार्थं च पीड्यमानः स शत्रुभिः ।
साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ ८ ॥
यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।
तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत् ॥ ९ ॥
यदा प्रकृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥ १० ॥

यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपु प्रति ॥ ११ ॥
यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च ।
तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सांत्वयन्नरीन् ॥ १२ ॥
मन्येतांरिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्यमात्मनः ॥ १३ ॥
यदा परबालनां तु गमनीयतमो भवेत् ।
तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥ १४ ॥
निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद् योऽरिबलस्य च ।
उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥ १५ ॥
यदि तत्रापि संपश्येद् दोषं संश्रयकारितम् ।
सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥ १६ ॥

—मनु० ७ । १६१-१७६

आसन=स्थिरता, यान=शत्रुसँग लड्न हिँड्नु, सन्धि=मेलमिलाप
गर्नु, विग्रह=दुष्ट शत्रुहरूसँग लडाइ गर्नु, द्वैध=दुई किसिमका सेना
बनाएर आफ्नो विजय गर्नु र संश्रय=निर्बलतामा अर्को प्रबलराजाको
आश्रय लिनु, यी छह किसिमका कर्मलाई यथायोग्य विचार गरेर
त्यसमा संयुक्त गर्नुपर्दछ ॥ १ ॥

राजाले दुई-दुई किसिमका सन्धि, विग्रह, यान, आसन, द्वैधीभाव
र संश्रयलाई राम्ररी जानुपर्दछ ॥ २ ॥

सन्धि=शत्रुसँग मेलमिलाप अथवा विपरीतता गर्नुपर्छ । तर वर्तमान
र भविष्यमा गर्ने कार्य बराबर गर्दै जानुपर्दछ । यो दुई किसिमको 'मेल'
भनिन्छ ॥ ३ ॥

विग्रह=कार्यसिद्धिका निमित्त उचित समय वा अनुचित समयमा
आफै गरिएको वा मित्रको अपराधगर्ने शत्रुसँग विरोध दुईप्रकारले
गर्नुपर्दछ ॥ ४ ॥

यान=अकस्मात् कुनै कार्य सिद्धिका लागि एकलै वा मित्रसँग
मिलेर शत्रुतर्फ जानु, यी दुईप्रकारका 'गमन' हुन्छन् ॥ ५ ॥

आसन=आफू कुनै कारणले क्षीण वा निर्बल भएर अथवा मित्रले
रोकेर आफ्नो ठाउँमा बसिराख्नु, यो दुईप्रकारका 'आसन' भनिन्छ ॥ ६ ॥

द्वैध=कार्यसिद्धिका निमित्त सेनापति र सेनालाई दुई विभाग गरेर
विजय प्राप्तगर्ने दुई किसिमको 'द्वैध' भनिन्छ ॥ ७ ॥

संश्रय=कुनै प्रयोजन सिद्धिका लागि वा शत्रुबाट हुनसक्ने पीडाबाट

बद्ध कुनै बलवान् राजा वा महात्माको शरण लिनु दुई किसिमको 'संश्रय' भनिन्छ ॥ ८ ॥

हालै युद्धगर्दा केही कष्ट हुनेछ र पछि गर्दा आफ्नो वृद्धि र विजय अवश्य हुनेछ भन्ने बुझेपछि शत्रुसँग मेल गरेर उचित समयसम्म धैर्यधारण गर्नुपर्दछ ॥ ९ ॥

आफ्नो सम्पूर्ण प्रजा वा सेना अत्यन्त प्रसन्न, उन्तिशील र श्रेष्ठ भएको र आफूपनि त्यस्तै भइएको लागेमा शत्रुसँग विग्रह=युद्ध गरिहाल्नुपर्दछ ॥ १० ॥

आफ्नो बल अर्थात् सेना हर्ष र पुष्टियुक्त प्रसन्नभाव भए र शत्रुको बल आफ्नो विपरीत निर्बल भए शत्रुतर्फ युद्धका लागि प्रस्थान गर्नुपर्दछ ॥ ११ ॥

सेना बल, वाहनले क्षीण भएमा शत्रुलाई विस्तार-विस्तार प्रयत्नपूर्वक शान्त गर्दै आफ्नै ठाउँमा बसिराख्नुपर्दछ ॥ १२ ॥

राजाले शत्रुलाई अत्यन्त बलवान् सम्झेमा दोब्बर वा दुई किसिमका सेना बनाएर आफ्नो कार्य सिद्ध गर्नुपर्दछ ॥ १३ ॥

अब छिटै शक्तिशाली शत्रुले आफूमाथि हमला गर्नेछ भन्ने बुझे बित्तिकै कुनै धार्मिक बलवान् राजाको आश्रय लिइहाल्नुपर्दछ ॥ १४ ॥

शत्रुका बलको विग्रह गर्ने अर्थात् रोक्ने आफ्नो प्रजा र सेनाको सेवा सबै प्रयत्नपूर्वक मान्यजनसदृश नित्य गर्नेगर्नुपर्दछ ॥ १५ ॥

आश्रयदाता पुरुषको कार्यमा दोष देखिएमा त्यहाँ पनि निःशङ्क भएर राम्ररी युद्ध गर्नुपर्दछ ॥ १६ ॥

कुनै धार्मिक राजा छ भने ऊसँग कहिल्यै विरोध गर्नहुन्न, सदा मेलमिलाप राख्नुपर्छ र जो दुष्ट प्रबल छ भने त्यसलाई जित्नका निम्ति यी पूर्वोक्त प्रयोग गर्नु उचितहुन्छ ॥ १७ ॥

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥ १ ॥
आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ।
अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥ २ ॥
आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ ३ ॥
यतैनं नाभिसदध्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
तथा सर्वं संविदध्यादेष सामासिको नयः ॥ ४ ॥

—मनु० ७। १७७-१८०

नीति जान्ने राजाले धेरै मित्र, उदासीन र शत्रु नहुने उपायका साथ व्यवहार गर्नुपर्दछ ॥ १ ॥

सबै कार्य वर्तमान कर्तव्य, भविष्यमा गर्नुपर्ने कार्य र भूतकालमा गरिसकेका कार्यहरूका गुण दोष माथि यथार्थ विचार गर्नुपर्दछ ॥ २ ॥

त्यसपछि दोषहरू निवारण र गुणहरू स्थिरतागर्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ । भविष्य अर्थात् पछि गरिने कार्यमा गुणदोषको ज्ञाता, वर्तमानमा तुरुन्त निश्चयकर्ता र गरिसकिएका कार्यमा बाँकी कर्तव्यलाई जान्ने राजा शत्रुहरूबाट कहिल्यै पराजित हुँदैन ॥ ३ ॥

राजा आदिका मित्र, उदासीन र शत्रुले राजा वा राजपुरुषलाई मोहमा फसाउने आदिद्वारा आफ्नो वशमा गरेर अन्यथा न गराऊन् भन्ने प्रयत्न राजपुरुष वा विशेषगरी सभापति राजाले गर्नुपर्दछ । यही संक्षेपमा अर्थात् राजनीति भनिन्छ ॥ ४ ॥

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।

उगृह्यास्पदं चैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥ १ ॥

संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम् ।

सांपरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥ २ ॥

शत्रुसेविनि मित्रि च गूढे युक्तातरो भवेद् ।

गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥ ३ ॥

दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।

वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ ४ ॥

यतश्च भयमाशंकेत्ततो विस्तारयेत् बलम् ।

पद्मने चैव व्यूहेन निविशते सदा स्वयम् ॥ ५ ॥

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।

यतश्च भयमाशङ्केत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥ ६ ॥

गुल्माँश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥ ७ ॥

संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद् बहून् ।

सूच्या वज्रणे चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥ ८ ॥

स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।

वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ ९ ॥

प्रहर्षयेद् बलं व्यूहं तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥ १० ॥

उपरुध्यारिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ ११ ॥
भिन्द्र्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ वित्रासयेत्तथा ॥ १२ ॥
प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यान्वथोदितान् ।
रत्नैश्च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥ १३ ॥
आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम् ।
अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥ १४ ॥

—मनु० ७।१८४-१९२, १९४-१९६, २०३, २०४

शत्रुसँग युद्ध गर्न जाँदा राजाले आफ्नो राज्य रक्षाको प्रबन्ध र यात्राको सबै सामान विधिपूर्वक व्यवस्था गरेर, सबै सेना, यान, वाहन, शस्त्रास्त्र आदि परिपूर्ण लिएर सर्वत्र दूतहरू र सबैतिरका समाचार दिने व्यक्तिहरूलाई गुप्तरूपमा स्थापित गरेर शत्रुतर्फ युद्ध गर्न जानुपर्दछ ॥ १ ॥

तीन प्रकारका मार्ग अर्थात् पहिलो-स्थल=भूमिमा, दोस्रो-जल=समुद्र वा नदीहरूमा, तेस्रो-आकाशमार्गलाई शुद्ध बनाएर, भूमिमार्गमा रथ, घोडा, हात्ती, जलमार्गमा नौका र आकाशमा विमान आदि यानद्वारा जानुपर्दछ र पैदल, रथ, हात्ती, घोडा, शस्त्र र अस्त्र, खानपान आदि सामानलाई यथावत् साथ लिएर बलयुक्तपूर्ण भएर कुनै कारण प्रचारका साथ शत्रु नगरनजीक विस्तार विस्तार जानुपर्दछ ॥ २ ॥

भिन्नबाट शत्रुसँग मिलेको र बाहिरी रूपमा आफूसँग मित्रता राख्ने, गोप्य रूपमा शत्रुलाई भेद दिने व्यक्ति आउने जाते कुनै कुरा गर्न अत्यन्त सावधानी राख्नुपर्दछ । किनभने भिन्न शत्रु बाहिर मित्रलाई ठूलो शत्रु ठान्नुपर्दछ ॥ ३ ॥

सबै राजपुरुषलाई युद्ध-विद्या सिकाउनु, आफू सिकुनु र अरू प्रजालाई पनि सिकाउनुपर्दछ । अधिदेखि शिक्षित योद्धा नै राम्ररी लड्न-लडाउन जान्दछन् । सिकाउँदा दण्डव्यूह=दण्ड जस्तै सेनालाई चलाउन, शकट=गाडी जस्तै, वराह=बंदेल जस्तै एक=अर्काको पछि दगुने परेमा सबै एकै ठाउँमा थुप्रने जस्तै, मकर=पानीमा ग्राह हिंडेजस्तै, सूचीव्यूह=सियोको अग्रभाग मसिनो तीखो र पछाडि मोटो र धागो अझ मोटो भएजस्तै र गरुड=जसरी नीलकण्ठ तल माथि झम्टिन्छ त्यस्तै सेनालाई बनाएर लडाउनुपर्दछ ॥ ४ ॥

जुन दिशाबाट बढी भय हुन्छ त्यसैतर्फ सेनालाई फिजाउनुपर्छ ।

सबै सेनापतिहरूलाई चारैतिर राखेर—व्यूह अर्थात् कमलका फूलको आकारमा चारैतिरबाट सेनालाई राखेर आफू बीचमा रहनुपर्दछ ।

सेनापति र बलाध्यक्ष अर्थात् आज्ञा दिने र सेनासँग लड्ने लडाउने वीरहरूलाई आठै दिशामा राख्नुपर्दछ । जतातर्फ लडाइ हुन्छ, सम्पूर्ण सेनाको मुख त्यतै रहनुपर्दछ, तर अर्को तर्फ पनि पक्का प्रबन्ध राख्नुपर्दछ, नत्र भने पछाडिबाट शत्रुद्वारा घात हुने सम्भावना रहन्छ ॥ ६ ॥

स्तम्भ जस्तै दृढ, युद्धविद्यासुशिक्षित, धार्मिक, स्थिर रहन र युद्ध गर्न चतुर, भयरहित र मनमा कुनै किसिमका विकार नभएमा वीरहरूका गुल्म=वाहिनीलाई सेनाका चारैतिर राख्नुपर्दछ ॥ ७ ॥

थोरै व्यक्तिबाट धेरैसँग युद्धगर्नुपर्ने भए मिलेर लडाउनु र आवश्यक परेमा तुरुन्त फैलाउनुपर्दछ । शहर, दुर्ग वा शत्रुको सेनामा पसेर युद्ध गर्नुपर्ने भए 'सर्पव्यूह' वा 'वज्रव्यूह' बनाएर दुबैतर्फ धार भएको तरवार जस्तै युद्ध गर्दै र भित्र पस्दैजानुपर्छ । यस्तै अनेक प्रकारका व्यूह बनाएर लडाउनुपर्दछ । अगाडि शतधनी=तोप वा भुशुण्डी=बन्दूक छुट्टि गरेको छ भने 'सर्पव्यूह' अर्थात् सर्पजस्तै घिसेर र, तिनलाई मारेर वा समातेर, तोपको मुख शत्रुतर्फ फेरेर तिनै तोप वा बन्दूकले ती शत्रुलाई मार्नु वा बूढापाकालाई तोपको मुख अगाडि घोडामा चढाएर दौडाउनु र मार्नुपर्छ । बीच-बीचमा राम्रा घुडसवार रहून् । एकपटक हमला गरेर शत्रुका सेनालाई छिन्न भिन्न गरेर समात्नु वा भगाइदिनु-पर्दछ ॥ ८ ॥

सम्मभूमिमा युद्ध गर्नु छ भने रथ, घोडा र पैदल, समुद्रमा नौका, अलिकति पानी भएको ठाउँमा हात्ती, वृक्ष र झाडीमा वाण तथा बालुवा भएको ठाउँमा ढाल-तरवारले युद्ध गर्नु गराउनुपर्दछ ॥ ९ ॥

युद्ध समयमा योद्धाहरूलाई उत्साहित र हर्षित गर्नुपर्दछ । युद्ध बन्द भएपछि शौर्य र युद्धमा उत्साह बढने किसिमका कुरा, खान, पान, अस्त्र, शस्त्र, सहायता र औषधि आदि द्वारा प्रसन्न राख्नुपर्दछ । व्यूह विना युद्ध गर्नु गराउनु हुँदैन साथै युद्ध समयमा आफ्नो सेना ठीक ठीक लडिरहेको छ वा कपट गर्दैछ भन्ने आफ्नो सेनाको चेष्टालाईपनि हेर्नेगर्नुपर्दछ कुनै समय उचित लागेमा शत्रुको सेनालाई घेरेर रोकिराख्नुपर्दछ र उसका राज्यलाई पीडित गरेर शत्रुको चारा, अन्न, जल र इन्धनलाई नष्ट वा दूषित गरिदिनुपर्दछ ॥ ११ ॥

शत्रुका पोखरी, किल्ला, खाई आदिलाई नष्ट गर्नु, रातमा डर देखाउनु र जित्ने उपाय गर्नुपर्दछ ॥ १२ ॥

शत्रुलाई जितेपछि ऊसँग प्रमाण वा प्रतिज्ञा आदि लेखाउनुपर्दछ । उचित समय लागेमा उसैका वंशको कुनै धार्मिक पुरुषलाई राजा बनाइदिनुपर्दछ र 'तिमीले हाम्रो आज्ञा अनुकूल अर्थात् जस्तो धर्मयुक्त राजनीति हुन्छ त्यस अनुसार नै चलेर न्यायपूर्वक प्रजा पालन गर्नु पर्नेछ' भने उपदेश दिनुका साथै लिखित प्रतिज्ञा पनि गराउनुपर्दछ । फेरी उपद्रव नहोओस् भन्ने हेतुले त्यहाँ त्यस्ता व्यक्ति नियुक्त गर्नुपर्दछ । प्रमुख व्यक्तिहरूसँग मिलेर 'रत्न' आदि उत्तम पदार्थहरू दानद्वारा हारेको व्यक्तिलाई सत्कार गर्नुपर्दछ र उसको जीवन निर्वाह उचित रूपमा हुनसक्ने व्यवस्था गरिदिनुपर्दछ । त्यसलाई बन्दीगृहमै राखेपनि ऊ हारेको शोकबाट रहित भएर आनन्दमा रहनेगरी यथायोग्य सत्कार गर्नुपर्दछ ॥ १३ ॥

किनभने संसारमा अरूको पदार्थ लिनु अप्रीति र दिनु प्रीतिको कारण हुन्छ । खासगरी समयमा उचित क्रिया गर्नु र पराजित व्यक्तिले मनमा चाहेको कुरा दिनु अति उत्तम हुन्छ । अनि त्यसलाई कहिल्यै खिज्याउनु वा ऊ प्रति हाँसो ठट्टा गर्नु अथवा 'हामिले तिमीलाई हराएका छौं' आदि भन्नुहुँदैन । 'तिमी हाम्रा भाइ नै हौ' जस्ता मान, प्रतिष्ठागरेर व्यवहारसदा गर्नुपर्दछ ॥ १४ ॥

हिरण्यभूमिसंप्राप्ता पार्थिवो न तथैधते ।
यथा र मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥ १ ॥
धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टाप्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघुमित्रं प्रशस्यते ॥ २ ॥
प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुरिं वृथाः ॥ ३ ॥
आर्य्यता पुरुषज्ञानं शौर्य्यं करुणवेदिता ।
स्थौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ ४ ॥

—मनु० ७। २०८-२११

मित्रकोलक्षण—निश्चल प्रेमयुक्त, भविष्यका कुरा विचार गर्ने र कार्यसिद्ध गर्ने समर्थ वा दुर्बलै मित्रलाई प्राप्त गरेर राजा जति उन्नति गर्दछ त्यति सुवर्ण र भूमि पाएर गर्नसक्तैन ॥ १ ॥

धर्मलाई जान्ने र कृतज्ञ=गरेको उपकारलाई सदा मान्ने, प्रसन्नस्वभाव भएका, अनुरागी र स्थिराम्भी लघु=सानातिना पनि मित्र पाएर प्रशंसित भइन्छ ॥ २ ॥

बुद्धिमान्, कुलीन, शूरवीर, चतुर, दाता, गरेको उपकार सम्झने र

धैर्यवान् व्यक्तिलाई कहिल्यै शत्रु बनाउनुहुन्न भन्ने कुरा राम्ररी हेक्का राख्नुपर्दछ । किनभने यस्तालाई शत्रु बनाउने व्यक्तिले दुःख पाउँछ ॥ ३ ॥

उदासीनको लक्षण—अरूबाट प्रशंसित गुणयुक्त, असल-खराब मानिसलाई चित्रे, शूरवीर, करुणा भएको र स्थूललक्ष्य=माथि-माथिका कुरा निरन्तर सुनाउने व्यक्ति 'उदासीन' भनिन्छ ॥ ४ ॥

एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।

व्यायाम्याप्लुत्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तः पुरं विशेत् ॥

—मनु० ७। २१

सुयोग्य राजाले पूर्वोक्त प्रातःकाल=ब्रह्ममुहूर्तका समयमा उठेर शौच, स्नान, सन्ध्योपासन, आग्निहोत्र आदि गरेर वा गराएर, सबै मन्त्रीहरूसँग विचार विमर्श गरेर, सभामा गई सबै नोकर र सेनाध्यक्षहरूसँग मिलेर उनीहरूलाई खुशीपादै विभिन्न व्यूह शिक्षा वा कवायद गरेर गराएर, सबै घोडा, हात्ती, गाईको ठाउँ, शस्त्र र अस्त्र कोश, बैद्यखाना, धन कोश आदिलाई हेरेर, नित्यप्रति सबैमा दृष्टिदिइ कुरा कही कमी भए त्यसलाई निकालेर, व्यायामशालामा व्यायाम गरेर भोजनका निमित्त 'अनतःपुर' अर्थात् पत्नी आदिका निवासस्थानमा प्रवेश गर्नुपर्दछ । भोजन सुपरीक्षित, बुद्धिबलपराक्रमवर्द्धक, रोगविनाशक, अनेक किसिमका अन्न, व्यञ्जन, पेय भएको, सुगोन्धित, मिठाइ आदि अनेक रसयुक्त सधैं सुखी रहने किसिमका हुनुपर्दछ । यसरी सम्पूर्ण राज्य-कार्यको उन्नति गर्नुपर्दछ ॥ १ ॥ प्रजाबाट कर लिने प्रकार—

पञ्चाशद् भाग आदेयो राजा पशुहिरण्ययोः ।

धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥ १ ॥

—मनु० ७। १३०

व्यापारी वा शिल्पी आदिलाई भएको सुन, चाँदी आदि लाभको पचासौं भाग र चामल आदि अन्न छैठौं वा बाह्रौं भाग लिने गर्नुपर्दछ । अन्नको सट्टामा धान लिएपनि किसानले खान-पान र धनरहित भएर दुःख नपाओस् भन्ने किसिमले लिनुपर्दछ ॥ १ ॥

किनभने प्रजा धनाढ्य, आरोग्य, खान-पान आदिमा सम्पन्न रहेमा राजाको ठूलो उन्नति हुन्छ । राजाले प्रजालाई आफ्नै सन्तानसरह सुख दिनुपर्दछ र प्रजाले राजा र राजपुरुषलाई आफ्नो पितातुल्य सम्झनुपर्दछ ।

यो कुरा ठीक हो कि परिश्रम गर्ने किसान आदि राजाका पनि राजा हुन् र राजा उनीहरूको रक्षक हो । प्रजा नभए राजा कसको र

राजा नभए प्रजा कसको भनिने छ ? दुबै आ-आफ्ना काममा स्वतन्त्र र प्रीतियुक्त, मिलेर गर्ने काममा भने परतन्त्र रहनुपर्दछ। राजा वा राजपुरुषले प्रजाका साधारण सम्पत्ति विरुद्ध हुनुहुँदैन। राजपुरुष वा प्रजाले राजाका आज्ञा विरुद्ध चल्नु हुँदैन। यो राजा र राज्य कार्य जसलाई 'पोलिटिक्स' भनिन्छ, संक्षेपमा भनियो। कसैले विशेष हेर्न चाहेमा चारै वेद, मनुस्मृति, शुक्रनीति, महाभारत आदि हेरेर निर्णय गर्नुपर्दछ।

प्रजाप्रति न्याय व्यवहार मनुस्मृतिको आठौं र नवौं अध्याय आदिका रीतिले गर्नुपर्दछ। तर यहाँपनि संक्षेपमा लेखिन्छ—

प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः।
 अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक् ॥ १ ॥
 तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः।
 संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च ॥ २ ॥
 वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः।
 क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ३ ॥
 सीमा विवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके।
 स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ४ ॥
 स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च।
 पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ५ ॥
 एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां नृणाम्।
 धर्मं शाश्वतमाश्रित्य कुर्यात् कार्यविनिर्णयम् ॥ ६ ॥
 धर्मो विद्धस्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते।
 शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥ ७ ॥
 सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम्।
 अब्रु वन्विपिब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषी ॥ ८ ॥
 यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च।
 हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ९ ॥
 धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षतिः।
 तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत् ॥ १० ॥
 वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम्।
 वृषलं तं विदुर्देन्वास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ ११ ॥
 एक एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः।
 शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्भि गच्छति ॥ १२ ॥

पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादः साक्षिणमृच्छति।

पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥ १३ ॥

राज भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः।

एनो गच्छति कर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ १४ ॥

—मनु० ८। ३-८, १२-१९

देशचार र शास्त्रव्यवहार चलाउनका लागि तल लेखिएका अठार विवादास्पद कुरामा विवादयुक्त कुराको निर्णय सभा, राजा र राजपुरुष सबैले प्रतिदिन गर्ने गर्नुपर्दछ। आवश्यक देखिएका नियम शास्त्रमा उपलब्ध नभए राजा र प्रजाका उन्नति हुने किसिमका उत्तमोत्तम नियम बनाउनुपर्दछ ॥ १ ॥

अठार कुरा यी हुन्—१. (ऋणादान) ऋण लेन-देनको विवाद, २. (निक्षेप) नाश सम्बन्धी विवाद, ३. (अस्वामिविक्रय) एउटाको पदार्थ अर्कोले बेचेको विवाद, ४. (संभूय च समुत्थानम्) अनेकमिलेर कसैमाथि अत्याचार गर्नु, ५. (दत्तस्यानपकर्म च) दिएको पदार्थ नपुर्काउनु ॥ २ ॥ ६. (वेतनस्यैव चादानम्) तलब सम्बन्धी अर्थात् कसैको नोकरीबाट लिनु, थोरै दिनु वा निदिनु, ७. (संविदश्च व्यतिक्रमः) प्रतिज्ञाविरुद्ध व्यवहार गर्नु, ८. (क्रयविक्रयानुशयः) लेन-देनमा झगडा हुनु, ९. (विवादः स्वामिपालयोः) पशुका स्वामी र पाल्ने व्यक्ति झगडा ॥ ३ ॥ १०. सीमा विवाद, ११, कसैलाई कठोर दण्ड दिनु, १२, कठोर वाणी बोल्नु, १३, चोरी-डकैती गर्नु, १४. जबर्जस्ती कुनैकाम गर्नु, १५. कसैकी स्त्री वा पुरुषसँग व्यभिचार हुनु, ॥ ४ ॥ १६. स्त्री र पुरुषको धर्ममा व्यतिक्रम हुनु, १७. विभाग अर्थात् अंशबण्डामा विवाद उठ्नु १८. द्यूत अर्थात् जड पदार्थ र समाह्वय अर्थात् चेतनशील प्राणीलाई थापेर जुआ खेल्नु, यी अठार प्रकारका परस्पर विरुद्ध व्यवहार अर्थात् मुद्यामामिला भएका कामकुरा हुन् ॥ ५ ॥ यी व्यवहारहरूमा धेरैजसो विवाद गर्ने व्यक्तिहरूप्रति सनातन धर्मको आश्रय लिएर न्याय गर्ने गर्नुपर्दछ अर्थात् कसैको पक्षपात कहिल्यै गर्नुहुन्न ॥ ६ ॥

जुन सभामा धर्म-अधर्मबाट घाइते भई उपस्थित हुन्छ, त्यसको शल्य अर्थात् तीर जस्तै धर्मको कलङ्कलाई ननिकाल्ने र अधर्म नाश नगर्ने भए अर्थात् धर्मिलाई मान र अधर्मिलाई दण्ड नदिइने भए, त्यस सभाका समस्त सभासद् घायलजस्तै मानिन्छन् ॥ ७ ॥

धार्मिक मानिसले कहिल्यै सभामा प्रवेश गर्नु उचित हुन्न, अनि

प्रवेश गरिहालेमा सत्य नै बोल्नुपर्दछ । सभामा अन्याय भैरहेको देखेर चुपलाग्ने अथवा सत्य न्यायको विरुद्ध बोल्ने व्याक्ति महापापी हुन्छ ॥ ८ ॥

जुन सभामा सबै सभासदले देख्तादेख्छौं अधर्मबाट धर्म र असत्यबाट सत्य मारिन्छ भने त्यस सभामा सबै मृतक समान नै हुन् । त्यस सभामा जिउँदो कोहीपनि छैन भन्ने बुझ्नुपर्दछ ॥ ९ ॥

मरेको धर्म मार्नेलाई नाश गर्छ भने रक्षा गरिएको धर्म रक्षकको रक्षा गर्दछ । यसकारण मारिएका धर्मले आफूलाई मार्नेछ भन्ने डरले भएपनि कहिल्यै धर्म हनन गर्नुहुन्न ॥ १० ॥

समस्त ऐश्वर्यदिने र सुख वर्षा गर्ने धर्म लोपगर्ने व्यक्तिलाई नै विद्वान्हरू वृषण अर्थात् शूद्र र नीच सम्झन्छन् । यसकारण कुनै मानिसले धर्म लोपगर्नु उचितहुन्न ॥ ११ ॥

यस संसारमा मृत्युपछि पनि सँगै हिँड्ने धर्म नै एकमात्र सुहृद् हो । अरू सबै पदार्थ वा सँगै-साथी भने शरीर नाशसँगै नष्ट हुन्छन् अर्थात् सबै संग साथ छुट्दछ, तर धर्म साथ कहिल्यै छुट्दैन ॥ १२ ॥

कुनै राजसभामा पक्षपातले अन्याय गरिन्छ भने त्यहाँ अधर्मका चार भाग हुन्छन् । तिनमा एकभाग अधर्मगर्ने व्यक्ति, दोस्रो एकभाग साक्षी, तेस्रो एकभाग सभासद्हरू र चौथोभाग त्यस अधर्मि सभाको सभापति राजालाई प्राप्तहुन्छ ॥ १३ ॥

निन्दा योग्य निन्दा, स्तुतियोग्य स्तुति, दण्डयोग्यलाई दण्ड र मान्यलाई मान हुने सभाका राजा र सबै सभासद् पापरहित र पवित्र हुनुपर्दछन् । पापगर्नेलाई नै पाप प्राप्तहुन्छ ॥ १४ ॥ साक्षी कस्तालाई बनाउनुपर्दछ—

आप्राः सर्वेषु वर्णेषु कार्य्याः कार्येषु साक्षिणः ।
सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥ १ ॥
स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रीयः कुर्युर्द्विजानां सदृशाः द्विजाः ।
शूद्राश्च सन्तः । शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः ॥ २ ॥
साहसेषु च सर्वेषु स्तेयडग्रणेषु च ।
वाग्दण्डयोश्च पारुष्ये न परीक्षेत साक्षिणः ॥ ३ ॥
बहुत्वं परिगृहणीयात् साक्षिद्वैधे नराऽधिपः ।
समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् ॥ ४ ॥
समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति ।
तत्र सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ॥ ५ ॥

साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद् विब्रवन्नार्य्यसंसदि ।
अवाङ्मरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ६ ॥

स्वभावनैव यद् ब्रूयुस्तद् ग्राह्यं व्यावहारिकम् ।
अतो यदन्यद्विबू युर्धमार्थं तदपार्थकम् ॥ ७ ॥

सभन्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राड्विवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनाऽनेन सान्त्वयन् ॥ ८ ॥

यद् द्वयोरनयोर्वेत्थ कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मिथः ।
तद् ब्रू त सर्वं सत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ९ ॥

सत्यं साक्ष्ये ब्रुवन्साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान् ।
इह चानुत्तमां किर्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ १० ॥

सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धंते ।
तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ११ ॥

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।
माधिमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥ १२ ॥

यस्य विद्वान् हि बदतः क्षेत्रज्ञो नाभिश्ङ्कते ।
तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥

एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याणमन्यसे ।
नित्यं स्थितस्ते ह्येषः पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ १४ ॥

—मनु० ८।६३, ६८, ७२-७५, ७८-८१, ८३, ८४, ८६, ९१
सबै वर्णमा धर्मिक, विद्वान्, विष्कपटी, सबै धर्म जान्ने, निर्लोभी,

सत्यवादीलाई न्यायव्यवस्थामा साक्षी बनाउनुपर्दछ यस विपरीतलाई कहिल्यै साक्षी बनाउनुहुँदैन ॥ १ ॥

स्त्रीहरू साक्षी स्त्री, द्विजका द्विज, शूद्रका शूद्र र अन्त्यजका अन्त्यज हुनुपर्दछ ॥ २ ॥

बलात्कार, चोरी, व्यभिचार, कठोर वचन र दण्ड जस्ता अपराधमा साक्षी जाँचबुझ गर्नुपर्दैन र साक्षी अतिआवश्यकता पनि सम्झनुपर्दैन, किनभने यी सबैकाम गुप्त हुन्छन् ॥ ३ ॥

दुबै पक्षमा धेरै साक्षी भए बढी साक्षी अनुसार, साक्षी बराबर भए उत्तम गुणी व्यक्ति साक्षी अनुसार र दुबैपक्षमा साक्षी बराबर र उत्तम गुणी भए द्विजोत्तम अर्थात् ऋषि, महर्षि र यतिवर्गको साक्षी अनुसार न्याय गर्नुपर्दछ ॥ ४ ॥

दुई किसिमबाट साक्षी सिद्ध हुन्छन्—पहिलो साक्षात् देखेर र दोस्रो सुनेर । सभामा प्रश्न गरिँदा सत्य बोल्नेलाई धर्महीन र दण्डनीय

१८२

मानुहुँदैने । तर झूठ बोल्ने साक्षी भने यथायोग्य दण्डनीय हुनुपर्दछ ॥ ५ ॥

राजसभा वा कुनै उत्तम पुरुषहरूका सभामा नदेखेको वा नसुनेको कुरा बोल्ने साक्षीले वर्तमान समयमा अवाङ्मन्य अर्थात् जिब्रो काटिनाले हुने दुःखरूप नरक प्राप्त गर्ने हुनुपर्दछ र मरेपछि पनि सुखहीन हुन्छ ॥ ६ ॥

साक्षीको स्वाभाविकरूपमा व्यावहारिक कुरालाई नै मान्नुपर्दछ, यस बाहेक जो कोही सिकाइएका कुरा बोल्दछ भने त्यस्ता कुरालाई न्यायाधीशले व्यर्थ सम्झनुपर्दछ ॥ ७ ॥

वादी र प्रतिवादीका अगाडि आएका साक्षीहरूसँग न्यायाधीश र वकीलले शान्तिपूर्वक यसरी सोध्नुपर्दछ— ॥ ८ ॥

हे साक्षीहरू! यस कार्यमा यी दुवैका परस्पर कामकुरामा तिमीहरू जो-मान्दछौं, त्यसलाई सत्यपूर्वक भन, किनभने यसकार्यमा तिमीहरू साक्षी छौं ॥ ९ ॥

सत्य बोल्ने साक्षीले अर्कोजन्ममा उत्तम जन्म र उत्तम लोकान्तरमा जन्मेर सुख भोग्दछ । यस जन्म वा परजन्ममा उत्तमकीर्ति पाउँछ । किनभने यसवाणीलाई नै वेदमा सत्कार र तिरस्कारको कारण बताइएको छ । सत्यवादी व्यक्ति प्रतिष्ठित र मिथ्यावादी निन्दित हुन्छ ॥ १० ॥

सत्य बोल्नाले साक्षी पवित्र हुन्छ र सत्य नै बोल्नाले धर्म बढ्दछ । यसकारण सबै वर्णका साक्षीहरूले सत्य बोल्नु नै उचित हुन्छ ॥ ११ ॥

आत्माको साक्षी आत्मा र आत्माको गति आत्मा हो । यसकुरालाई बुझेर हे मानव! तिमी सबै मानिसहरू उत्तम साक्षी आफ्नो आत्माको अपमान नगर अर्थात् सत्यभाषण-तिम्रो आत्मा, मन, वाणीमा जे छ त्यही सत्य र यस विपरीत मिथ्याभाषण हो ॥ १२ ॥

बोलिरहेको व्यक्ति विद्वान् क्षेत्रज्ञ अर्थात् शरीरलाई जान्ने आत्माभिन्न शङ्का हुँदैने, यसबाहेक कसैलाई विद्वान्हरू उत्तम पुरुष सम्झिँदैने ॥ १३ ॥

हे कल्याण चाहने मानिस! तिमी आफ्नो आत्मामा 'म एकलै छु' भन्ने सम्झेर झूठ बोल्छौं भने त्यो ठीक होइन । तिम्रो हृदयमा अन्तर्यामीरूपमा जुन परमेश्वर पाप-पुण्यलाई देख्ने अर्कोमुनि स्थित छ, त्यस परमात्माबाट डराएर सदा बोल्ने गर ॥ १४ ॥

लोभान्मोहाद् भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ।

अज्ञानाद् बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ १ ॥

एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।

तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ २ ॥

लोभात्सहस्रं दण्डयस्तु मोहात्पूर्वन्तु साहसम् ।

भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डयौ मैत्रात्पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ ३ ॥

कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।

अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ॥ ४ ॥

उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।

चक्षुर्नास च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ ५ ॥

अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः ।

साराऽपराधौ चालोक्य दण्डं दण्डयेषु पातयेत् ॥ ६ ॥

अधर्मदण्डनं लोके यशोर्धनं कीर्तिनाशनम् ।

अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तसमात्तत्परिवर्जयेत् ॥ ७ ॥

अदण्डयान्दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।

अयशो महादाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ ८ ॥

बाहूदण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम् ।

तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥ ९ ॥

—मनु० ८। ११८-१२१, १२५-१२९

लोभ, मोह, भय, मित्रता, काम, क्रोध, अज्ञान र बालकपनले दिइएको साक्षीलाई मिथ्या सम्झिनुपर्दछ ॥ १ ॥

यी मध्ये कुनै स्थानमा साक्षीले झूठ बोलेमा तल लेखिए अनुसार अनेक किसिमका दण्ड दिने गर्नुपर्दछ ॥ २ ॥

लोभमा परेर असत्य साक्षी दिनेबाट पन्द्रह रुपैयाँ दश आना, मोहमा परेर झूठो साक्षी दिनेबाट तीन रुपैयाँ दुई आना, भयभीत भई मिथ्या साक्षी दिनेबाट सवा छ रुपैयाँ र मित्रताका कारण मिथ्या साक्षी बक्नेबाट साँढे बाह रुपैयाँ दण्ड लिनुपर्दछ ॥ ३ ॥

कामनाले झूठो साक्षी दिनेबाट पच्चीस रुपैयाँ, क्रोधका कारण झूठो साक्षी दिनेबाट छयालीस रुपैयाँ चौदआना, अज्ञानताले असत्य साक्षी दिनेबाट छ रुपैयाँ र बालकपनले मिथ्या साक्षी दिनेबाट एक रुपैयाँ नौ आना दण्ड लिनुपर्दछ ॥ ४ ॥

लिङ्ग, पेट, जिब्रो, हात, खुट्टा, आँखा, नाक, कान, धन र शरीर गरी दश स्थान दण्डका हुन्छन्, यिनैमा दण्ड दिइन्छ ॥ ५ ॥

जुन-जुन दण्ड लेखियो वा लेखिने छ, जस्तै लोभले मिथ्यासाक्षीमा पन्द्रह रुपैयाँ दशआना दण्ड लेखिएको छ, त्यसमा कोही अत्यन्त निर्धन भए त्यसभन्दा कम र धनाढ्य भए दोब्बर, तेब्बर र चौबर सम्मपनि लिनुपर्दछ । अर्थात् देश, काल, व्यक्ति र अपराध अनुसार

दण्ड तोक्नुपर्दछ ॥ ६ ॥

किनभने यस संसारमा अधर्मपूर्वक लगाइएका दण्डले पूर्वप्रतिष्ठा तथा वर्तमान, भविष्य र परजन्ममा हुने कीर्ति नाश गर्दछ, साथै परजन्ममा दुःखदायक हुन्छ। यसकारण कसैमाथि अधर्मयुक्त दण्ड लगाउनु हुँदैन ॥ ७ ॥

दण्डनीयलाई दण्ड नदिने र अदण्डनीयलाई दण्डदिने अर्थात् दण्डदिन योग्यलाई छोडिदिने र दण्डदिन नपर्नेलाई दण्डदिने राजा यस जन्ममा ठूलो निन्दा र मरेपछि ठूलो दुःखको भागी हुन्छ। यसकारण अपराधीलाई सधैं दण्ड दिनुपर्दछ भने अनपराधीलाई कहिल्यै दण्ड दिनुहुँदैन ॥ ८ ॥

पहिलो वाणीको दण्ड अर्थात् अपराध गर्नेको 'निन्दा,' दोस्रो 'धिक्' दण्ड अर्थात् तिमीले यस्तो खराब काम किन गर्यौं ? तिमीलाई धिक्कार छ, तेस्रो अपराध गर्नेबाट 'धन लिनु' र चौथो 'वध' दण्ड अर्थात् अपराधगर्नेलाई कोर्ना या बेतले हिकार्उनु वा शिर काट्नु, यी चार तरहले दण्ड दिइन्छ ॥ ९ ॥

येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते।
तत्तदेव हरेदस्य प्रत्यदेशाय पार्थिवः ॥ १ ॥
पिताचार्य्यः सुहन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः।
नादण्डयो नाम रज्जोऽस्ति यः स्वधर्मं न तिष्ठति ॥ २ ॥
कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः।
तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा ॥ ३ ॥
अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्बिषम
षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च ॥ ४ ॥
ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत्।
द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः ॥ ५ ॥
ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम्।
नोपेक्षेच क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ ६ ॥
वाग्दुष्टात्तस्कराच्चैव दण्डेनैव च हिंसतः।
साहसस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ॥ ७ ॥
साहसे वर्त्तमानन्तु यो मार्षयति पार्थिवः।
स विनाशं ब्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ॥ ८ ॥
न मित्रकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात्।
समुत्सृजेत् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान् ॥ ९ ॥

गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम्।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥ १० ॥
नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन।
प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ ११ ॥
यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगो न दुष्टवाक्।
न साहसिकदण्डध्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥ १२ ॥

—मनु० ८।३३४-३३८, ३४४-३४७, ३५०, ३५१, ३८६

चोरी जसरी जुन-जुन अङ्गबाट मानिसहरूमा विरुद्ध चेष्टा गर्दछ, सबै मानिसहरूको शिक्षाका लागि राजाले त्यसका त्यसै अङ्ग हरण वा छेदन गरिदिनुपर्दछ ॥ १ ॥

स्वधर्ममा स्थित नरहने पिता, आचार्य, मित्र, स्त्री, पुत्र र पुरोहित नै किन नहोउन्, राजाको अदण्डनीय हुँदैनन्। अर्थात् न्यायसनमा बसेपछि राजाले कसैलाई पक्षपात नगरी यथोचित दण्ड दिनुपर्दछ ॥ २ ॥

जुन अपराधमा साधारण मानिसमाथि एकपैसा दण्ड हुन्छ, त्यसै अपराधमा राजामाथि हजारपैसा दण्ड हुनुपर्दछ। अर्थात् साधारण मानिस भन्दा राजामाथि हजारगुना दण्ड हुनुपर्दछ। मन्त्री अर्थात् राजाका प्रमुख सहायकलाई आठसय गुना, यसरी तल तलकालाई अर्थात् सबैभन्दा तल्लो स्तरको राजपुरुष, भृत्य वा सेवकलाई आठ गुनाभन्दा कम दण्ड हुनुहुँदैन। किनभने प्रजाजनभन्दा राजपुरुषलाई बढी दण्ड नभएमा राजपुरुषलाई नाश गरिदिनेछन्। जसरी सिंह धेरै र बाख्रा थोरै दण्डले वशीभूत हुन्छन्, यसैकारण राजादेखि लिएर सबैभन्दा तल्लो स्तरका भृत्यसम्म राजपुरुषका अपराधमा प्रजापुरुष भन्दा बढी दण्ड हुनुपर्दछ ॥ ३ ॥

यस्तै कोही विवेकी भएर पनि चोरी गर्दछ भने त्यस्तो शूद्रलाई चोरीभन्दा आठगुना, वैश्यलाई सोहगुना, क्षत्रियलाई बत्तीसगुना ॥ ४ ॥ र ब्राह्मणलाई चौंसठ्ठी, सय वा एकसय अट्टाईस गुना दण्ड हुनुपर्दछ। अर्थात् जसको ज्ञान प्रतिष्ठा जति बढी हुन्छ, त्यसका अपराधमा त्यति नै बढी दण्ड हुनुपर्दछ ॥ ५ ॥

राज्यका अधिकृत, धर्म र ऐश्वर्य चाहने राजाले बलात्कार काम गर्ने डाँकालाई दण्ड दिन एकक्षण पनि ढिलाइ गर्नुहुँदैन ॥ ६ ॥

साहसिक पुरुषका लक्षण-जो दुष्ट वचन बोल्ने, चोरी गर्ने र विना अपराध दण्ड दिनेसँग पनि हिम्मतगरी जबरदस्ती काम गर्छ, त्यो अत्यन्त दुष्टापापी हो ॥ ७ ॥

साहसगर्ने पुरुषलाई दण्ड नदिएर सहनगर्ने राजा शीघ्र नष्ट हुन पुग्दछ र राज्यमा द्वेष बढ्दछ ॥ ८ ॥

मित्रता र अपार धनप्राप्त भएपनि राजाले सबै प्राणिलाई दुःखदिने साहसिक व्यक्तिलाई बन्धन छेदन नगरी कहिल्यै छोड्नुहुँदैन ॥ ९ ॥

धर्मलाई छोडेर अधर्ममा विद्यमान, अरूलाई विना अपराध सताउने वा मार्ने, गुरु, पुत्रादि बालक, पिता आदि वृद्ध, ब्राह्मण अथवा धेरै शास्त्रहरूका श्रोता नै किन नहोउन्, त्यस्तालाई विचारै नगरी मारिहाल्नुपर्दछ अर्थात् मारिसकेपछि विचार गर्नुपर्दछ ॥ १० ॥

प्रसिद्ध वा अप्रसिद्धरूपमा दुष्ट व्यक्ति मार्नलाई पाप लाग्दैन, किनभने क्रोधीलाई क्रोधले मार्नु क्रोधसँग क्रोधको लडाइँ नै हो ॥ ११ ॥

जुन राजाका राज्यमा चोर, परस्त्रीगामी, दुष्टवचन बोल्ने, साहसिक डाँका र दण्डधन=राजाका आज्ञा उल्लंघनगर्ने कोही छैन भने त्यो राजा धेरै श्रेष्ठ हो ॥

भर्तारं लङ्कयेद्या स्त्री स्वज्ञातिगुणदर्पिता ।
तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥ १ ॥
पुमांसं दाहयेत्पापं शयने तप्त आयसे ।
अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्यते पापकृत् ॥ २ ॥
दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत् ।
नदी तीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥ ३ ॥
अहन्यहन्यवेक्षेत कर्मान्तान्वाहनानि च ।
आयव्ययौ च नियतावाकरान् कोषमेव च ॥ ४ ॥
एवं सर्वानिमान् राज्ञा व्यवहारान् समापयन् ।
व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ५ ॥

—मनु० ८।३७१, ३७२, ४०६, ४१९, ४२०

आफ्नो जाति र गुणका घमण्डले आफ्नो पतिलाई त्यागेर व्यभिचार गर्ने स्त्रीलाई धेरै स्त्री एवं पुरुषका अगाडि राजाले जिउँदै कुक्कुरहरूबाट टोकाएर मार्न लगाउनुपर्दछ ॥ १ ॥

त्यस्तै आफ्नी पत्नीलाई छोडेर परस्त्रीगमन वा वेश्यागमन गर्ने पापी पुरुषलाई आगोले तपाइएको फलामको पलङ्गमा जिउँदै सुताएर धेरै व्यक्तिहरूका सम्मुख भस्म गरिदिनुपर्दछ ॥ २ ॥

प्रश्न—राजा, रानी, न्यायाधीश वा न्यायधीशका पत्नीले व्यभिचार आदि कुकर्म गरेमा तिनीहरूलाई कसले दण्ड दिने ?

उत्तर—सभाले, अर्थात् तिनलाई त प्रजापुरुषहरू भन्दा पनि बढी

दण्ड दिइनुपर्दछ ।

प्रश्न—सभाले दिएको दण्डलाई राजा आदिले स्वीकार्नेछन् र ?

उत्तर—राजा पनि एउटा पुण्यात्मा भाग्यशाली मानिस हो । उसैलाई दण्ड न दिइएमा र उसले दण्ड नलिएमा अरू मानिस दण्ड किन मान्छन् ? अनि सम्पूर्ण प्रजा, प्रधान राज्याधिकारी र सभाले धर्मपूर्वक दण्ड दिन चाहेमा एकलो राजा के गर्न सक्तछ ? यस्तो व्यवस्था नभएमा प्रमुख राजा र सबै समर्थ व्यक्तिहरू अन्यायमा डुबेर न्यायधर्मलाई डुबाएर सबै प्रजा नाश गरेर आफू पनि नष्ट भैजान्छन् । अर्थात् 'न्याययुक्त दण्डकै नाम राजा र धर्म हो, त्यो लोप गर्ने भन्दा नीच व्यक्ति अरू को होला र ? भन्ने तात्पर्य बुझ्नुपर्दछ ।

प्रश्न—यति कडा दण्ड हुनु उचित होइन । किनभने मानिस कुनै अङ्गलाई बनाउने वा बचाउने होइन । यसकारण यस्तो दण्ड दिनुहुँदैन ।

उत्तर—जसलाई कडा दण्ड सम्झिने व्यक्ति राजनीतिलाई बुझ्दैनन् । किनभने एउटालाई यस्तो दण्ड दिनाले सबैजना खराब कामदेखि अलग रहने धर्ममार्गमा स्थित रहनेछन् । सत्य त के हो भने सबैभन्दा सरल दण्ड यही हो किनकि सबैका भागमा यो दण्ड तिलजति पनि पर्नेछैन । अनि सरल सुगम दण्ड दिइएमा भने दुष्टकाम धेरै बढ्नेछन् । जसलाई तिमी सरल दण्ड भन्दछौं त्यो करोडौं गुना बढी हुनाले करोडौं गुना कठिन हो । किनकि जब धेरै जना दुष्ट कर्म गर्नेछन् अनि अलि अलि गरेर पनि धेरै दिनु पर्नेछ । अर्थात् जस्तै एउटालाई एक मन र अर्कालाई एक पाउ दण्ड दिइएमा सालाखाला प्रत्येकको भागमा बीस सेर आधा पाउ दण्ड पर्यो भने दुष्टहरू यस्तो सरल दण्डलाई के सम्झ्नेछन् ? जस्तै एउटालाई एकमन र एक हजार मानिसलाई एक-एक पाउ दण्ड भए सबै मिलाएर सवा छह मन दण्ड हुनपुग्दछ र यही कडा तथा त्यो एक मन दण्ड कम र सरल ठहर्दछ ।

लामो बाटोमा, समुद्रको खाडीमा, नदी र ठूला खोलाहरूमा ठाउँको लम्बाई र ग्रीष्म वर्षा आदि समयको विचार गरेर कर निर्धारित गर्नुपर्छ । ठूला समुद्रमा निश्चित कर लगाउन सम्भव नहुने हुँदा ठूला-ठूला जहाज, नौका आदि चलाउनेलाई र राजालाई पनि लाभ हुने गरी व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ । तर ध्यान राख्नु पर्ने कुरा के हो भने "पहिला जहाज चन्दैन थिए" भन्ने कुरा मिथ्या हो । राजाले देश देशान्तर र द्वीपद्वीपान्तरमा नाउ (डूंगा) बाट जाने आफ्ना प्रजाजनको सर्वत्र रक्षा गरेर प्रजालाई कुनै किसिमको दुःख हुनबाट बचाउनुपर्दछ ॥ ३ ॥

राजाका प्रतिदिनका कामका समाप्तिमा, हात्ती-घोडा आदि वाहनको निश्चित लाभ र खर्चको, खानी-ढुकुटी आदिको रेखदेख गर्नुपर्दछ ॥ ४ ॥

यसरी सबै व्यवहारलाई यथावत् समाप्त गर्ने, गराउने राजा सबै पापतापलाई छुटाएर परमगति=मोक्षसुख प्राप्त गर्दछ ॥ ५ ॥

प्रश्न—संस्कृत विद्यामा पूरापूर राजनीति छ कि अधुरो छ ?

उत्तर—पूरापूर छ । किनभने भूमण्डलमा जे जति राजनीति चलेको छ र चलने छ त्यो सबै संस्कृत विद्याबाट लिइएको हो । अनि प्रत्यक्ष उल्लेख नभएका नियमका लागि—

प्रत्यहं लोकदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ॥ —मनु० ८।३

राजा र प्रजाका सुखकारक धर्मयुक्त बुझिएका नियमहरू पूर्णविद्वान्हरूका राजसभाले बनाउने गर्नुपर्दछ । यथासम्भव बाल्यावस्थामा विवाह गर्न दिनुहुन्न भन्ने कुरा ध्यान सधैं राख्नुपर्दछ । युवावस्थामा पनि प्रसन्नता विना विवाह गर्नु, गराउनु र गर्नुदिनुहुन्न । ब्रह्मचर्य यथावत् सेवन गर्नु गराउनुपर्छ । शरीर र आत्मामा पूर्ण बल सदा बढ्दै जाओस् भन्ने हेतुले व्यभिचार र बहुविवाह बन्दगर्नुपर्दछ, किनभने केवल आत्मा बल अर्थात् विद्याज्ञान बढाउँदै गएर शरीरको मात्र बल नबढाएमा एउटै बलवान् व्यक्ति सैकडौं ज्ञानी र विद्वान्हरूलाई जित्न सक्तछ । अनि शरीरको मात्र बल बढाएर आत्मज्ञान नबढाएमा पनि विद्या विना राज्यपालनको उत्तम व्यवस्था कहिल्यै हुन सक्तैन । व्यवस्था विना सबै आपसमा टूट-फूट, विरोध लडाइ-झगडा गरेर नष्ट भ्रष्ट हुन्छन् । यसकारण सधैं शारीरिक र आत्मिक बल बढाउने गर्नुपर्दछ ।

व्यभिचार र अतिविषयासक्ति जस्तो बल-बुद्धिनाशक व्यवहार अरू कुनै छैन । खासगरी क्षत्रियहरूले दूढ अङ्ग र बलशाली हुनुपर्दछ । किनभने तिनै विषयासक्त भए राज्यधर्म नै नष्ट भईजानेछ । साथै 'यथा राजा तथा प्रजा' (चाणक्यनीतिदर्तण १३।८) जस्तो राजा हुन्छ त्यस्तै त्यसका प्रजा पनि हुन्छन् भन्ने कुरामा पनि ध्यान राख्नुपर्दछ । यसकारण राजा र राजपुरुषले कहिल्यै दुष्टाचार नगरेर प्रतिदिन धर्म-न्यायपूर्वक व्यवहार गरेर सबैका लागी सुधारको दृष्टान्त बन्नुपर्दछ ।

संक्षेपमा यो राजधर्मका वर्णन यहाँ गरिएको छ । विशेष मनुस्मृति सातौं, आठौं, नवौं अध्यायमा, शुक्रनीति, विदुरप्रजागर, महाभारत शान्तिपर्वको राजधर्म र आपद्धर्म आदि पुस्तकहरू हेरेर पूर्ण राजनीति

धारण गरेर माण्डलिक अथवा सार्वभौम चक्रवर्ती राज्य गर्नुपर्दछ । साथै 'वयं प्रजापतेः प्रजा अभूम' (यजुर्वेद १८।२९) 'हामी प्रजापति अर्थात् परमेश्वरका प्रजा र परमात्मा हाम्रा राजा, हामी उसका किंकर भृत्यवत् हौं भन्ने कुरा सम्झनुपर्छ । सो परमात्मा कृपा गरेर आफ्नो सृष्टिमा हामीलाई राज्याधिकारी बनाओस् र हाम्रो हातबाट आफ्नो सत्य न्याय प्रवृत्ति गराओस् ।

अब यसपछि ईश्वर र वेद विषयमा लेखिनेछ ।

**इति श्रमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे
सुभाषाविभूषिते राजधर्मविषये
षष्ठः समुल्लासः सम्पूर्ण ॥ ६ ॥**